

IVSTI LIPSI

DE

AMPHITHEATRO LIBER.

In quo forma ipsa Loci expressa, & ratio spectandi.

Cum æneis figuris.

ANTVERPIÆ,
Apud Christophorum Plantinum,
CIↃ. IↃ. LXXXIX.

Aplicase à la Libreria de S. Pedro de Alcant.a de Sevilla año de 1797

Fr. Fran. Llamas
Guard.n

NOBILISSIMIS

AMPLISSIMISQ. VIRIS

IANO DOVSÆ,

PAVLO BVSIO,

ABRAHAMO AB ALMONDE,

ACADEMIÆ CVRATORIBVS,

I. LIPSIVS *dedico.*

PVS hoc meum, siue opellam potiùs, de Amphitheatro, vobis, Viri Amplissimi, inscripsi: vt in parte aliquâ exsoluerem & laxarem vinclum istud beneficiorum, quo artè me ligastis. Debere enim largiter me vobis fateor. siue meo nomine: quòd hospitem & pænè ignotum excepistis, fouistis, ornastis. siue magis publico: quòd vitam ac spiritum reddidistis optimarum artium studiis, quæ profugæ inter insana hæc arma, apud

exteros iam circumſpiciebant, noui exſilij ſedem. Sed vos perculſas eas ac trementes firmaſtis: & cum multorum admiratione, quorumdam inuidiâ, in eâ regione collocaſtis quæ anteà Mercurio magis amica, quàm Mineruæ. Magna hæc res & laus, apud animos non minutos: & quæ redundet aliquando neceſſum eſt, non ad Belgicæ ſolùm commodum, ſed Chriſtiani huius orbis. Scilicet multum eſt in his temporum tenebris ac ruinis, lucem tamen aliquam priſcæ & ingenuæ doctrinæ retinere: ſine quâ nec memoria rerum temporumque adſeruari, nec miteſcere iuueniles animi ſeriò poſſint, & ad humanitatem imbui ac virtutem. Vt enim fertiliſſimos agros ſilueſcere paullatim & ſentibus obſeri videmus, ſine humanâ ſubactione aut cultu: ſic optima ingenia efferari & inhorreſcere, ſine culturâ iſtâ litterarum. Laudabiles igitur vos, qui prudenter id vidiſtis; animosè tentaſtis; feliciter

liciter perfecistis: vocatis & adductis in nouum hoc Athenæum viris, quorum aliqui eruditione & splendore nominis clari per Europam. In quo tam præclaro instituto vt perseueretis, non vos hortor (scio facturos vestrâ sponte:) illud magis rogo, vt munus hoc meum, magnæ gratitudinis exiguum apud vos pignus sit. quod vt ad gloriam aliquam vestri nominis faciat, opto & vix spero: iuuentutis tamen nostræ studia adiutũ eo iri, sine superbiâ confido, imò confirmo. Valete. Nonis Ianuariis, Anni ∞.Iↄ.LXXXIV.

AD LECTOREM.

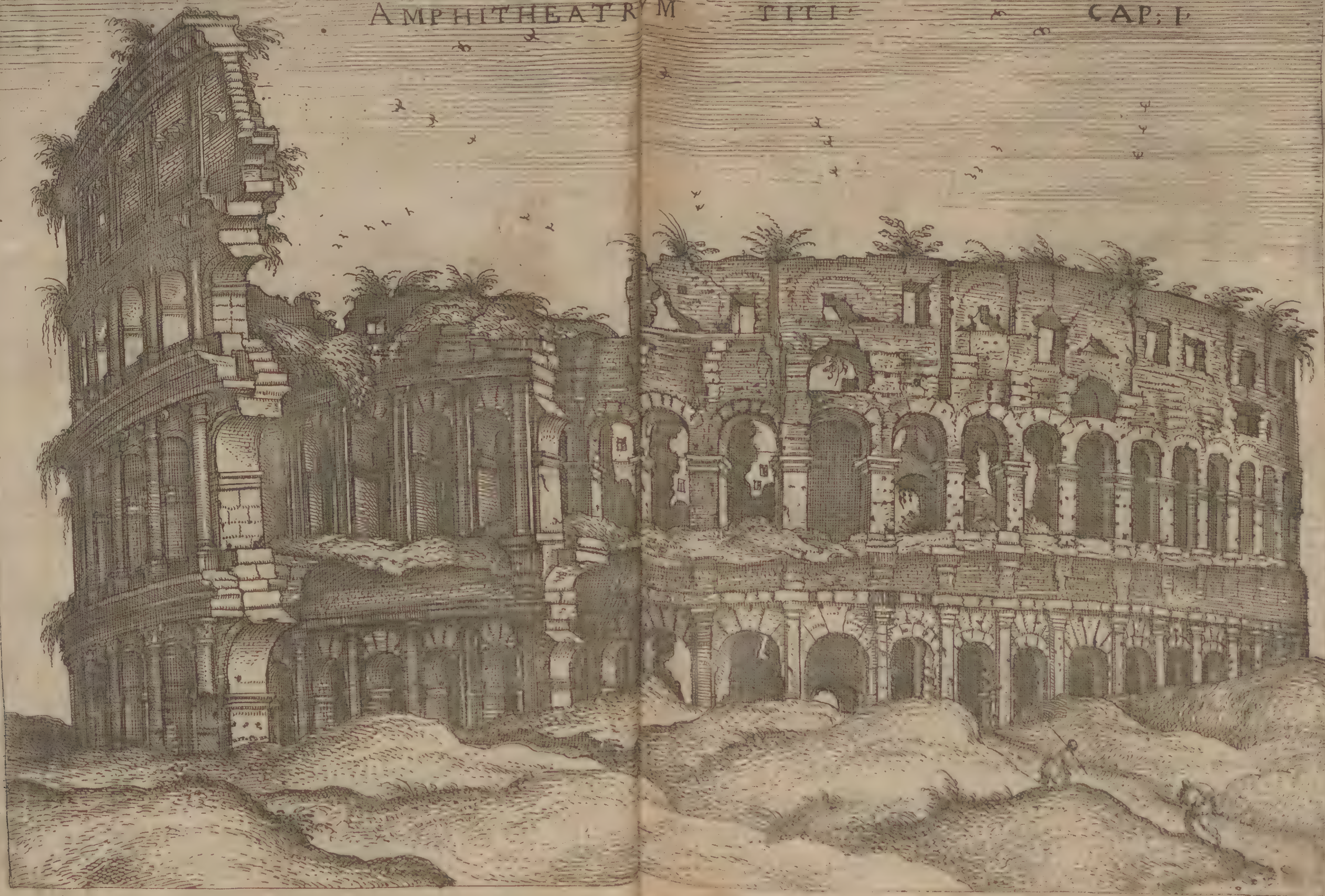
CVM uniuersam rem Spectaculorum veterum illustrare statuissem, Muneris inquam vtriusque, Circi, & Scenæ; atq. ad eam cogitationem parata mihi iam materia omnis & seges: valdè pro bono mihi visum, imò necessario, de Locis ipsis eorumq; formâ quædam prædici. Nam cùm ratio tota ludorum innexa iis & apta sit: fit omninò, vt qui illa non capiat, istos parùm firmiter teneat, & caligans hæsitánsque nesciat etiam quæ scire se arbitratur. Itaque cùm libros meos de Gladiatoribus iam emisissem, non sine caueæ Senatoriæ & Equestris plausu; illos De Venatione in manibus haberem & perpolirem: hoc quod vides, De Amphitheatro, prius contexui: in quo imago, facies, habitus omnis Arenæ expressus quà stilo meo, quà penicillo. Nam nec formas & imagines operum neglexi. etsi fateor, maiorem me rationem rituum duxisse, quàm Architecturæ. Illis enim hæc nostra seruiunt & prælucent, vt illos volumus scriptoribus priscis. Tamen nec Architectura spreta à me prorsus, quatenus ea quidem ad

dem ad voluptatem aliquid conferre videretur siue admirationem. Sed quidquid hoc est operæ, feriatum id mihi & verè ludicrum fuisse, non nego. Vix enim duodecim dierum tota ista scriptio & meditatio est: quos lege ac more sepositos à feriis publicísque Lectionibus, transferre mihi visum ad hanc curam. Nec adfirmatione aliâ res eget: ipsum syntagma ostendet, non eâ curâ ac cultu fortasse, quo quædam è meis. Sed quid opus, aut neruos in remissionibus intendere? aut seriò tractare ludos? Mihi (licet Inuidiâ audiente & gemente hoc dicam) non ista, non alia ex Antiquitate tractare arduum: ad quæ explicanda otium fortasse aut voluntas deesse mihi poterit, nunquam facultas. Nec placeant sibi nimis, qui nescio quid tale adnotant & decerpunt per partes. Sed me amor alius studij iam incendit, & acri quodam thyrso pectus mihi percussit alta illa Diua. Sapientiam intellego: cuius meracos purosq́ue fontes nūquam erit vt nimis misceam aut diluam mitioribus istis succis. Adhibebo tamen: sed vt lusum, non vt curam; vt accessionem, non vt opus. Quem eumdem animum in his talibus, mi Lector, ex animo tibi opto. Salue.

AD LIBRVM DE AMPHITHEATRO I. LIPSI VIRI CL.

QVOD fuerat magnis quondam decus Amphitheatris
Longæua annorum sustulerat series:
Et quamuis olim cunctorum in se ora trahebant,
Cognita & Eois cognita & Hesperiis,
Ignorata diu tamen atque inhonora iacebant,
Nilque erat è priscâ nobilitate super.
Ipsum etiam nomen periisset, si modò certum
Ferre recusasset Lipsius auxilium.
Ast hic illorum casum miseratus acerbum,
Amphitheatra suo restituit decori;
Et, quæ iure bono potuissent Rudera dici,
Antiquo tandem nomine digna facit.
Iure igitur dubites quonam pro talibus ausis
Lipsiaden potius condecores titulo.
An Cæsar dicendus erit, qui plus facere vnus
Ingenij mirâ dexteritate potest;
Quàm tot Cæsario gaudentes nomine, quorum
Roma diu celso paruit imperio?
Nam quæ millenos vix hi potuêre per annos
Præstitit exiguo Lipsiades spatio.
Adde, quòd horum quæ fragili sunt condita dextrâ,
Cedant damnosi temporis arbitriis:
Sed quæ Lipsiadæ doctâ sunt condita mente,
Vincent damnosi temporis arbitria.
Quare aliquid maius quærendum est, quod mage dignum
Sit dîo magni Lipsiadæ ingenio.
Quid tamen inueniam? Tantùm illud dixero Lipsi,
Nulla tuas laudes pagina mensve capit.

Iustus Raphelengius

AMPHITHEATRVM TITI
CAP. I.

IVSTI LIPSI
DE AMPHITHEATRO
LIBRI

CAPVT I.

Dialogi occasio. Florentij laus. Vrbs diruta, non diruta: & splendidæ eius ruinæ.

CVM Romæ adolescens admodum agerem, lustrandæ & noscendæ inprimis antiquitatis: familiaritas mihi fuit sanè vtilis cũ Nicolao Florentio populari nostro: viro à quo elogium Veritas numquam spernet veræ modestiæ & doctrinæ. Sed illa, in eo statim & adspectu ipso elucebat: hæc, secreta magis & recondita, nec eruenda nisi in consuetudine aliquâ & vsu. Vt gemmarum lapidumq. arcanæ vires, non nisi attritu & experiendo apparent: sic in plerisque vera eruditio, quæ interiori animo insita foras non spectat aut pendet. Alienus enimuerò hic noster ab omni ambitione siue typho, Batauâ quâdam simplicitate agebat: quique scire ipse, quàm sciri, nosse multa, quã à multis nosci præoptabat. Sed cumprimis illi studium & scientia locorum monumentorumq. veterum: quæ, curiosè iam aliquot annos lustrabat, indagabat: acri quodam & directo iudicio, noua cum priscis, prisca cum illis componens. Haud temerè illum fugiebat, quid, non dicam in quaque parte Vrbis, sed Italiæ, eximium

Nic. Florentij laus.

Doctrina vera, non iactabunda.

fuisset: & ex leuibus quibusdam errantibusque vestigiis, mirum quàm sagaciter perueniebat ad cubilia ipsa. Cum hoc igitur viro & sermo mihi tunc creber, nec infrequens ambulatio: cùm studio quodam Antiquitatis incensus (cuius amor, vt cum Pindaro dicam, pupugerat mihi mentem) sæpe & peterem & promerem aliquid ex hoc thesauro. Quod ipsum accidit die quodã æstiuo pomeridiano, cùm ego eum statim à prandio (vnà enim fueramus) manu prensdens, Imúsne? inquam. Quò iam? inquit ille. Solemni nostro more, inquam, per colles istos ambulatum. Ille paullò adductior, At solem hunc non vides Lipsi? inquit. quem scire debes peregrino capiti Romæ non amicum. Ego cum risu, De sole securus es, meâ quidem caussâ, inquam. Vetus ego illi alumnus, nec quidquam metuo à meo Phœbo. Ita mox sumptis palliis exiuimus, & præter Vipsanij Pantheon transgressi, collem Capitolinum adscendimus, descendimus: tandemq. per Forum Ro. & Titi arcum siue fornicem euntes, haud procul stetimus à Principis eius* mole. Pedem enim hîc fixit Florentius, Et vísne Lipsi, inquit, dispersa in hoc campo ossa paullisper legamus magnæ matris? Romam dico. cuius reliquias & velut cineres adhuc vides, etsi crematæ non vno busto, euersæ non vno fato. Tres ad pulcherrimum hoc mundi opus euertẽdum dij conspirarunt, Cronus, Vulcanus, & pater ipse gentis.

Sol Romanus noxius insuetis.

* Amphitheatro Titi.

Roma sæpius euersa, non periit.

Non tamen annorum series, non flamma, nec ensis
Æternum potuit hoc abolere decus.

vt antiquus quispiam poëta verè ait. Scilicet hæc ipsa

ruta & cæſa ſpirant etiam Romam veterem, & velut ſcintillas emittunt priſci ſplendoris. Ex parietinis ecce iſtis & ex lapidibus, imago ſtatim animo oboritur vrbis, quæ vna fuit ab omni æuo, vna erit. Sed iam diſtinctiùs luſtremus. Viden' tu collem illum ad læuam? Eſquiliæ ſunt. Radices eius? ibi Carinæ. paullò longiùs, Thermæ Titi. Hîc, Vicus ſceleratus. Et cùm diceret ille ſedulò atque indicaret, ego in aliâ cogitatione defixus, oculos & mentem omnem habebam in ædificio quod exaduerſum. Itaque latus mihi tetigit, & Itáne aliud agis? inquit. Ignoſce, inquam. Inuitos oculos meos traxit & velut faſcinauit eximia illa moles. Et dic ſodes, cuius hoc opus? quando? quâ fini? quâ olim formâ? Florentius renidens, Næ tu multa ſimul & ſemel petis, inquit. ac vereor, cum Plautino illo Sycophantâ, ne face & viatico nobis opus ſit ad tam longæ narrationis iter. Tamen docebo te in parte. tranſi huc, & propius luſtra.

Tacita quædam maieſtas ruinarum.

Amphitheatri ſemiruta moles.

Huc pertinet forma I.

CAPVT II.

Ad Amphitheatri deſcriptionem aggreſſio. Primò de nominibus eius quæſitum. Cur Amphitheatrum dictum, & cur Cauea.

IAM intrauimus, & videmus ecce cõfuſam loci faciem, & formam verè informem. Lacera omnia & dirupta, nec aliud quàm egregij operis vmbra & cadauer. Itaq. cum ſuſpirio ad Florentium, Heu quæ iſta res? inquam. Manu omnia diruta, vt video, aut collapſa æuo: ſine articulis vllis priſci corporis, ſine

 membris.

membris. & quis mihi eruet ex iſtis verum vultum? Periti, inquit Florentius. inter quos non ego. tamen quoniam auidè aues, lineas tibi eius operis videor poſſe ducere, & deformare id in parte. Adiuua hoc, Florenti, inquam ego, per tuam fidem. Certè ſi vllum opus dignum memoriâ & notitiâ noſtrâ eſt; videtur iſtud. Nec erras, inquit. Itaque cum Ariſtophane,

* Ἐκ τῶν ποδῶν ἐς τὴν κεφαλήν σοι πάντ᾽ ἐρῶ·

** A capite adusque calcem cuncta edisseram.*

quod ſciuero quidem ego, poteroque. Nam quædam etiam eſſe, in quibus hæreo & caligo, non nego.

** Quia Neronis cum capite Colossus in viciniâ.*

Trina nomina eius ludicri loci.

**Lib.* XLIII.

Vaſtum igitur hoc omne quod vides, ſpectaculi locus fuit & ludicræ voluptatis. * Coliſſæum, vt ſcis, hodiè dicunt: priſci Amphitheatrum, & ſæpe Caueam, ſæpe Arenam. Tria enim hæc nomina reperio. Amphitheatrum Græcâ voce ideò, quia gradus circùm vndique, & ſedilia continenter diſpoſita ambibant in orbem. Dio * Caſſius: Θέατρον κυνηγετικὸν, ὃ καὶ ἀμφιθέατρον, ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν, προσερρέθη: i. *Theatrum Venatorium, quod & Amphitheatrum dicitur, ex eo quòd vndiq. ſedes habeat ſine vllâ ſcenâ.* At Cauea Latinis, ab interiore hac parte quę cōcaua, vt vides, & capaci quodam profundo. Quod nomē quidem apud antiquos (liberâ rep. dico) in * theatris ferè hæſit: ſed ſub Principibus, cùm gratia & vſus Amphitheatrorum increbuiſſet, bono iure migrauit ad iſta. Ammianus libro XXIX. *Alter in Amphitheatrali caueâ, cùm adfuturus ſpectaculis introiret.* Tertullianus contra Marcionem: *Quid? non in omnem libidinem ebullis? non frequentas ſolemnes voluptates Circi furentis, & Caueæ ſæuientis, & Scænæ laſciuientis?*

Cauea à cauo dicta priſcis.

**Et vix aliter apud Ciceronem ac veteres.*

At nouis pro ipſo Amphitheatro.

Vbi cùm

Vbi cùm sæuitiam Caueæ adtribuat, clarum est intellegi de Amphitheatro. Saluianus pariter: *Quidquid immoderationis in Circo, quidquid furoris in Caueis.* Iulius Firmicus: *Nati sub sidere Caniculæ, erunt venatores, arenarij, parabolarij, & qui sub conspectu populi, in Caueis, cum feris pugnent.* Prudentius:

*Quid puluis Caueæ semper *funebris, & illa*
Amphitheatralis spectacula tristia pompæ?

*Funera autem ad Scænam referri non possunt.

Idem iterùm de Virgine Vestæ quæ it ad Gladiatores spectandos:

Inde ad consessum Caueæ pudor almus, & expers
Sanguinis it pietas.

Appuleius item apertè: *Dies ecce muneri destinatus aderat, & ad conseptum Caueæ, prosequente populo, pompatico fauore deducor.* Tertullianus (si recta lectio est) Caulam etiam in libello De spectaculis dixit, nouè magis quàm impropriè: *Ceterùm qualia illa sunt, quæ nec oculus vidit, nec auris audiuit? credo Circo, & vtraque Caulâ, & omni Stadio gratiora.* Vbi eâ voce includit etiam Theatrum, nisi si legendum *Caueâ.*

Caula, pro caueâ.

CAPVT III.

Arenæ nomine dictum eumdem locum: ideò quia sterni arenâ solitus. Cuius generis ea stratura? quàm varia? Plinius & Ouidius explicati. Arenarij. Tertullianus emendatus, & declaratus.

SED & Arenã dixêre vulgò, scilicet quia is locus desabulari solet & arenâ sterni in vsum pugnæ. Nam si lapide aut ruderato: in tam crebrâ effusione sanguinis, lubrico statim pauimẽto, quæ ratio standi aut cer-

Caussa insternendæ arenæ.

aut certandi? Arenam iniecêre igitur, quæ bibula: & quam ipſam renouare & velut inarare etiam ſoliti per interualla ludorum. Martialis oſtendit, de Leone ſubitò efferato:

Quam per pueros quoſdam, non ſine luſus ſpecie, renouabant.

Nam duo de tenerâ iuuenilia corpora turbâ,
Sanguineam raſtris quæ renouabat humum,
Sæuus & infelix furiali dente peremit.
Martia non vidit maius Arena nefas.

Et credo quidem vulgariam arenã inſterni ſolitam: niſi quòd quidam raſuram lapidis albi deſtinarunt etiam huic rei, quæſitâ gratiâ candoris. Plinius libro XXXVI. *Inuenêre & alium vſum eius lapidis, in ramentis quoque, Circum maximum ſternendi, vt ſit in commendatione & candor.* Nec ſcio an ad hunc morem, mentem & calamum Ouidius flexerit, cùm de Gladiatorum ſpectaculo ſcribit:

Arena à lapide abraſa.

Altera tresque ſuper raſâ celebrantur arenâ.

Raſam enim arenam ingerunt hîc conſenſu fidi & priſci libri, nec cauſſam adiectionis aliã facilè inuenio ab iſtâ. Niſi ſi Raſa ideò, quia ſuperficies illa æquabilis, terſa vento & velut raſa. At Principes interdum, arenæ loco, inſtrauêre minium aut chryſocollam. Plinius: *Viſumque eſt Neronis Principis ſpectaculis Arenam Circi chryſocollâ ſpargi, cùm ipſe concolori panno aurigaturus eſſet.* Suetonius de Caio: *Edidit & Circenſes quoſdam præcipuos, minio & chryſocollâ cõſtrato circo.* Sed hæc monſtrorum aliquot dementia. quibus ſatis non fuit oſtentare opes ſuas in ſpectaculis: voluerunt & calcare. Ceterùm Editorum vulgus contenti, vt dixi, arenâ. Inde ea vox paſſim pro certamine

E minio etiam, aut chryſocollâ.

tamine Amphitheatrali, proque ipso loco. Tacitus: *Spectacula gladiatorum idem ille annus habuit, pari magnificentiâ ac priora: sed fæminarum Senatorumque illustrium plures per Arenam fædati sunt.* Iuuenalis: Arena pro certamine & loco.

——& municipalis Arenæ

Perpetui comites.

Suetonius: *Equestrem ordinem vt Scænæ Arenæque deuotum adsiduè proscidit.* Horatius:

Ne populum extremâ toties exoret Arenâ.

Capitolinus: *Multos qui secum in Arenâ pugnassent, se Prætores videre.* In edicto Ædilium: *Quiue in Arenam, depugnandi caussâ, ad bestias intromissus fuerit.* Sed nónne & Circus & Stadium, inquies, arenis strata? non & illa igitur in communionem admissa huius vocis? Strata: sed non admissa. caue credas. quotiensque Damnari in Arenam, Arenâ mitti, taliaque in Iurisconsultis siue Historicis legis, cautè accipias de ferro tãtùm, aut cultro. id est, Gladiatoribus, aut Venatione. & magis pro istâ. Imperator quidem clarè discriminat ecce à Circo, lege VIII. C. De repudiis: *Nec vllo modo vxorem expellet nisi adulteram, vel Circensibus, vel Theatralibus, vel* * *Arenarũ spectaculis se prohibente gaudentem.* In quo vsum quemdam sermonis obtinuisse potiùs, quàm rationem non infitebor. Ab hac stirpe Arenarij, qui in arenâ depugnant. Symmachus: *Dies muneris nostri tempori admouetur: cui largitas candidati sola non sufficit, si lautioribus Arenariis deseratur.* Arcadius Iurisconsultus: *Si ea rei conditio sit, vbi Arenarium testem, vel similem, admittere cogimur.* id est, Arenâ alterutrâ pollutum: ideoq. infamem. Tertullianus:

An eâ voce & Circus veniat?

Non videri.

* *Id est, vtriusque muneris.*

Arenarij qui dicti.

tullianus. *Scænicos Xysticos, Arenarios illos amentissimos, quibus* viri animas, fœminæ autem illis etiam corpora sua substernunt.* Ita scribendus indubiè is locus: & significat pius & seuerus noster Censor, insaniisse in hoc genus hominum non vnam Faustinam. Nimirum, vt poëta ait, —— *ferrum est quod amant*: imò telum. Nec alia, quod sciam, loci huius nomina. Nam eiusdem Tertulliani illud inuolutum, libello de Spectaculis, cap. XII. emendatione verâ euoluo. Legunt vulgò: *Quid ego de horrido loco dicam quem nec periuria sustinent? Pluribus enim & asperioribus nominibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium omnium dæmonum templum est.* Frustrà quæras hæc nomina. Scribo igitur, & distinguo: *asperioribus numinibus Amphitheatrum consecratur, quàm Capitolium. Omnium dæmonum templum est.*

*Vulgò scribunt, *viris animas, fœminis aut illis*

Tertullianus declaratus.

Et correctus.

CAPVT IV.

Ex occasione, de diis quibus Amphitheatrum sacratur. Dianæ inprimis. Ioui Latiari, siue Diti. item Saturno. Ara Iouis in Arenâ. Mactatio ad eam stata vnius è bestiariis. Tertulliano ac Minutio lux.

QVOD vt tibi liqueat: nō defugiam breuiter ea commemorare, quoniam id quoq. ad lucem huius rei. Dedicabant inprimis locum & ludum hunc Dianæ. Tertullianus: *Martē & Dianam vtriusque ludi* (Gladiatorium & Venatorium designat) *præsidem nouimus.* Cassiodorus, magis distinctè, sacrat Dianæ Tauricæ. *Spectaculum*, inquit, *tantùm fabricis clarum, sed actione teterrimum, in honorem Scythicæ Dianæ*

repertum,

repertum, quæ sanguinis effusione gaudebat. Nec ab aliâ caussâ, Dianam pro ipsâ Venatione amphitheatrali Martialis posuit:

Inter Cæsareæ discrimina sæua Dianæ.

Sed & Ioui sacrabant, siue Latiari, siue Stygio. De illo, Tertullianus Apologetico: *Ecce in illâ religiosissimâ Æneadarum vrbe est Jupiter quidam, quem ludis suis humano sanguine proluunt. Sed bestiariorum, inquitis: Opinor hoc minus, quàm hominum.* Idem scriptor, aduersus Gnosticos: *Sed enim Scytharum Dianam, Gallorum Mercurium, Afrorum Saturnum, victimâ humanâ placari apud sæculum licuit. Et Latio ad hodiernum Ioui* **mediâ in vrbe humanus sanguis ingustatur.* Minutius Felix: *Iupiter cùm Hammon dicitur, habet cornua: & cùm Capitolinus, tunc gerit fulmina: & cùm Latiaris, cruore perfunditur.* Stygium siue infernalem interpretari eum videtur Prudentius:

Diana, pro ipsa Venatione amphitheatrica.

Iupiter Latiaris.

* *Ideo, mediâ, quia Titi Amphitheatrum in vrbe mediâ. vt infrà doceo.*

Siue Stygius.

Quid puluis Caueæ semper funebris? & illa
Amphitheatralis spectacula tristia pompæ?
Hæ sunt deliciæ IOVIS INFERNALIS, *in istis*
Arbiter obscuri placidus requiescit Auerni.

Et aram imò Ditis in Amphitheatro positam agnoscere, quæ sanguine hoc perfusa.

Funditur humanus Latiari, in munere sanguis;*
Consessusque ille spectantum soluit ad ARAM
PLVTONIS *fera vota sui: quid sanctius* ARA
Quæ bibit egestum per mystica tela cruorem?

* *Ita distinguo & capio, non vt munus Latiare appellet: sed vt Ioui Latiari fusum sanguinem in munere velit.*

Quinimò ex Minutio colligas, solemne quoddam ibi hominis sacrificium fuisse, velut ad committendos ludos. Ait: *Hodieque à Romanis Latiaris Iupiter homicidio*

Mactatio horrẽda, nec Romanorũ cultu digna.

micidio colitur, & quod Saturni filio dignum est, mali & noxij hominis sanguine saginatur. Mali, inquit, & noxij hominis. id est Bestiarij. Itaque labor vt in Tertulliani loco, quem primitus adtuli, cum melioribus libris legã: *Sed bestiarij, inquitis. Opinor hoc minus, quàm hominis.* Sed præter hos deos, Saturnus etiam in partem venit huius tutelæ. Lactantius ita adserit, ex sententiâ Sinnij Capitonis: *Venationes & quæ vocantur Munera, Saturno adtributa sunt: ludi Scænici, Libero: Circenses, Neptuno.*

Tertulliani correctio.

CAPVT V.

Quando prima Amphitheatra cœpêre. videri serò irrepsisse: idque statim post Venationem. Sed lignea primò fuisse. mox è lapide, Statilij Tauri. Augustum deditum Venationibus. Dio correctus. Antiquariorum error in loco Tauriani Amphitheatri.

DE impiâ vanitate, satis. ad locum describẽdum redeo: cuius primum ortum & quasi natalem diu quæsiui frustrà. Non enim magis clarum, quando Amphitheatra hæc instituta, quàm quando Venatio ipsa. Quam posteriorem Gladiatoribus esse, & in Circi sede diu hæsisse: inducor non vanis* coniecturis. Nata tamen Amphitheatra, nisi fallor, haud diu ante tempora reip. desidentis. & quidem temporanea primùm, & è ligno. Ita Curionem (illum Tribunicium dico, qui tuba belli ciuilis) ligneam molem exstruxisse, quæ diducta, duo Theatra redderet, iterumque Amphitheatrum vnum, conducta, Plinius refert libro XXXVI. Et in Dione lego, Theatrum

Ortus Amphitheatrorum non liquidus.

* *Quas primo lib. I. De Venat.*

Curionis versatilis moles.

trum quoddam è ligno exſtructum, corruiſſe cum multorum clade. Verba enim eius ſic reſcribam, libro XXXVII. * Καί τι καὶ θέατρον πρὸς πανήγυρίν τινα ἐκ ξυλῶν ᾠκοδομημένον ἀνετράπη, καὶ ἄνθρωποι παμπληθεῖς ἀπώλοντο. non vt vulgò, ἐκ Σύρων. ex quo interpres neſcio quid perplexi expedit ſiue impedit potiùs, *ad ludos de Syris*. Sanè valdè recepta & crebra, Spectacula hæc lignea. quod Vitruuius etiam ſuggerit, libro V. *Dicet aliquis fortè, multa theatra Romæ facta quotannis, nec vllam rationem harum rerum in his fuiſſe. ſed errabit in eo, quòd omnia Publica* LIGNEA *theatra tabulationes habent complures, quas neceſſe eſt ſonare.* Et Cæſar ipſe Iulius, iam Dictator, Amphitheatrum ligneum exſtruxit in campo Martis: quod Dio Caſſius adſignificare videtur fuiſſe inuenti noui. Libro XLIII. * πολλὰς, inquit, καὶ παντοδαπὰς ἀγῶνας ἔθηκε, θέατρόν τι κυνηγετικὸν ἰκριώσας, ὃ καὶ ἀμφιθέατρον (ἐκ τοῦ πέριξ πανταχόθεν ἕδρας ἄνευ σκηνῆς ἔχειν) προσερρέθη. Dixi ligneum, quia Dio verbo vtitur ἰκριώσας: & quia poſteà memoria eius nulla. At ſub Auguſto, & Venatio valdè iam increbuit, & increuit eius dignitas. Siue vnà cum opibus augeſcente luxu: ſiue potiùs, quia ipſe Princeps valdè in hunc ludum pronus. Victor de eo: *Quodque eſt læti vel amæni animi, oblectabatur omni genere ſpectaculorum,* PRAECIPVE FERARVM *incognitâ ſpecie & infinito numero.* Et ipſe Auguſtus in lapide Ancyrano fatetur, Venationes ſe dediſſe, QVIBVS. CONFECTA. SVNT. BESTIARVM. CIRCITER. TRIVM. MILLIVM. ET. QVINGENTA. Itaq. ſtatim Venationi tunc reperta propria & manſura domus. Amphithea-

** Atqui & theatrum è lignis ad ludos quoſdam factum collapſum eſt, & plurimi mortales perierunt.*

Coniectura in Dione.

Lignea theatra & amphitheatra crebra.

Iulius Cæſar exſtruxit.

** Multos & varios ludos inſtituit, Viſorium quoddam è tabulis & materie compegit: quod & Amphitheatrum (ex eo quòd vndequaque ſedilia ſine ſcenâ vllâ haberet) appellatum eſt.*

Auguſtus fautor Venationi cruentæ.

Quot feras dederit ſuis muneribus.

Anno vrbis DCCXXV.

Tauri lapideum Amphitheatrũ.

phitheatrum * exſtructum è lapide, Auguſti ſuaſu, Statilij Tauri opibus & ſumtu, in campo Martio. De quo Dio libro LI. ὁ Ταῦρος Στατίλιος θέατρόν τι ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ κυνηγετικὸν λίθινον καὶ ἐξεποίησε τοῖς ἑαυτοῦ τέλεσι καὶ καθιέρωσε. id eſt: *Statilius Taurus in campo Martio theatrum quoddam Venatorium, lapideum, & ſtruxit ſuis impenſis, & dedicauit.* Ait Dio diſertè ἐν τῷ Ἀρείῳ πεδίῳ.* Antiquarij igitur noſtri quomodò non errant, qui locant id in monte Cœlio? Præſertim cùm & Victor in deſcriptione ſummariâ vrbis, pariter ponat in regione IX. Circi Flaminij: ſub quâ Martius campus. Hoc ſolum primumque lapideum Amphitheatrum Romæ fuit, ad tempora Veſpaſiani. Nam quod Caligula ſtruere cœperat apud Septa, Claudius omitti voluit, Suetonio narrante in Calig. cap. XXI. Et quod Nero poſteà magnificum in campo Martio erexit, fuit ſaltem è ligno. De quo Tacitus libro XIII. Annal. & Suetonius in Ner. cap. XII. Fateor & Caſtrenſe quoddam Amphitheatrum fuiſſe, Regione * Eſquiliis: quod P. Victor commemorat: ſed cuius ſtructor mihi irrepertus: niſi ſi is Tiberius Imp. fuit, qui idem ſtruxit & Caſtra. Pōpeij Amphitheatrum nullum: nec Plinius tibi imponat libro XXXVI. cap. XV. vbi, *Pompeij Amphitheatri*, aperto librariorum errore leges, pro, *Pompeiani theatri*. Quod non monerem, niſi præteritum etiam Hermolao.

*Martianus, aliique Archæologi noſtri, hîc archæi.

Caligulæ imperfectũ ſpectaculũ.

Neronis itẽ nō diuturnũ.

* *Caſtrenſe Amphitheatrum, cuius ruinæ hodiè Romæ.*

Correctus leuiter Plinius.

CAPVT

CAPVT VI.

Tauri Amphitheatrum exustum, & reparatum. Aliud maius à Vespasiano structum. vrbe veteri mediâ. Suetonius correctus. Fortasse & Victor. Titus dedicauit id opus. posteà collapsum, & sæpe instauratum.

STATILII ergo illud in multâ famâ, & vsu: donec ambustum sub Nerone. Xiphilinus admonuit, vbi de magno illo incendio: τό τε Παλάτιον τὸ ὄρος σύμπαν, καὶ τὸ θέατρον τοῦ Ταύρου ἐκαύθη: id est, *Mons Palatinus vniuersus, & Theatrum Tauri exustum.* Et quamquam restitutum posteà (Victor id suadet, qui ponit inter opera, quæ æuum ferebant suo æuo:) tamen quia incendio illo informius redditum & infirmius, occasio data Vespasiano & cupiditas struendi noui. Struxit, & quidem vt Suetonius ait, in mediâ vrbe: hoc ipsum, Lipsi, quod insistimus, quod manu oculísque tangimus: & quod iure miremur iniuriis restitisse tot annorum, tot bellorum. Ego interrumpens, Sermonis mihi venia sit, inquã: Hoc illud, ais, quod vrbe mediâ? Valdè erras. Oculis hunc vrbis ambitum, siue perticâ metire: à latere propius aberit, quàm ab vmbilico. Florentius, Pomœrium te decipit adolescens, inquit, nouæ vrbis: quod ab *Aureliano, & post illum est. At veterem finitionem & limitem si inspicis: nihil verius Suetonij notâ. Cuius ipsa verba referre mihi pretium, vt emendem. In Vespas. cap. IX. *Fecit Amphitheatrum vrbe mediâ, uti destinasse compererat Augustum. Amplissimos ordines & exhaustos cæde variâ & contaminatos veteri* negligen-

Caussa noui Amphitheatri.

Quod vrbe media Vespasianus cœpit.

* *Qui campum Martiũ inclusit.*

Labes e lota in Suetonij verbis.

negligentiâ, purgauit suppleuitque. Scribo & interpungo: *amplissimum. Ordines*. Amphitheatro enim data laus & titulus, Amplissimi: non Ordinibus. è quibus soli Senatui cõuenire eum scio, nec tributum Equiti vnquam. Struxit autem Vespasianus in consulatu suo octauo: id est, vix biennio, ante vitæ finem. Inducor à Nummo, cuius inscriptio: IMP. CAESAR. VESPASIAN. AVG. COS. VIII. P. P. & parte alterâ, expressa hæc Amphitheatri figura. Itaque cœpit opus ipse, non absoluit: struxit, non exstruxit. At Titus filius summam manum imposuit, idemque dedicauit. Duorum ergo Principum opus: ideoque non malè Sex. Rufus qui ambiguê inscripsit, *Flauij Amphitheatrum*. etsi fama & vulgus Tito magis adiudicarit: siue fauore quodam in illum, siue potiùs ex Romano ritu, quo receptum opera censeri à dedicante. Non satis consideratè igitur Eutropius & Cassiodorus, qui fecisse Titum id autumant: magis Aurelius Victor, qui perfecisse. *Biennio post*, inquit, *ac menses ferè nouem, Amphitheatri perfecto opere, lautusque veneno interiit*. Vbi Lauti vox meis naribus parum clauta. quam enim habet sententiam? scribamque libens, *Amphitheatri perfecto opere, Lautibusq.*: vel, *Lautiisque*. Censeo enim duo opera commemorari ab eo Titi, Amphitheatrũ & Thermas. Quas infrequentiori nomine Lautus adpellat: vti Festus Lautulas, *Loca vbi lauandi vsum exercebant*. Durum hoc mihi ipsi videretur, nisi Victorem cogitarem, & reliquam eius, adfectatæ nouitatis, phrasim. Atque hi duo soli Principes fecêre, alij refecêre, cùm casu aliquo læsum,

Solus Senatus, ordo amplissimus.

Quando Vespasianus cœperit.

Titus id absoluit.

Victoris parum clara aut certa lectio.

Durus ipse, & ferrei styli scriptor.

ſum, aut igne. Inter eos M. Antonius Pius, vt refert Capitolinus: *Opera eius*, inquit, *Romæ hæc exſtāt. Templum Hadriani, Græcoſtaſium poſt incendium reſtitutum, inſtauratum Amphitheatrum.* Item Eligabalus, Lampridij teſtimonio: *Amphitheatrum ab eo inſtauratum poſt exuſtionem.* Denique Senatus ipſe eam tuitionem ſuſcepit, ſub Gordianis. Capitolinus: *Quid enim opus eſt de reſtitutione templorum, de* thermis Titianis, de ædificatione Amphitheatri agere?* Ita multorum curâ; & Genio quodam Perennitatis, peruenire tanta machina potuit ad hoc æui.

Multi refecerunt Amphitheatrū.

**Qua neſcio an in Agellio reſtituenda ſint, lib.* III. *cap.* I. Apud balneas Titias. *non autem* Sitias, *vt libri. Nec tamen adfirmo.*

CAPVT. VII.

Communis Amphitheatri Titiani forma. Altitudo, & capacitas eius. Laus & præconia. Denique vbi ſitum. Martialis explicatus.

VERE enim grandis. Altitudinem hanc vides? nunc quoque miranda eſt: etſi multū à vertice eius corruit, multum à pedibus* ſubſedit. Ammianus de eâ: *Amphitheatri moles ſolidata lapidis Tyburtini compage, ad cuius* SVMMITATEM AEGRE VISIO HVMANA CONSCENDIT. Vides hunc orbem? is quoque capax: & ſupra tuam fidem. P. Victor: *Amphitheatrum*, inquit, *quod capit loca* LXXXVII. ∞. Et de gradibus tantùm intellegit, credo: in quorum puluillis ſediſſe cōmodè vult octoginta ſeptem millia hominum. At in ambitu illo ſuperiore & circumiectis porticuum Aulis, non minus item ſpectarunt quàm dena aut duodena millia: ſiue ſtantes, ſiue in allatis cathedris ſedentes. Iure ergo molem hanc

Altitudo Amphitheatri.

* *Nam mole & æuo, magna hæc pondera clarè deſident, terrā cedente. Adde aggeſtum ruinarum.*

Capacitas caueæ gradilis.

Ambitiosa satis laus, à Cassiodoro.

hanc admiratus Cassiodorus, in hoc eulogium erupit: *Hoc Titi potentia Principalis, diuitiarum profuso flumine, cogitauit ædificium fieri, vnde* CAPVT VRBIVM *potuisset*. Et Martialis ante opera omnia orbis ponit, historicâ, non poëtica fide:

A Martiali item.

Omnis Cæsareo cedat labor Amphitheatro:
Vnum præ cunctis fama loquatur opus.

Intellegit enim hoc Titianum: nec ad Domitianum illa, aut de Domitiano, vt alucinatur interpretum vulgus. Doctorum Curia mecum scit, non ista solùm, sed totum Epigrammatum primum libellum in Titum conuenire & eius ludos: quos in dedicatione huius Amphitheatri exhibuit per dies pænè * centum. Idem poëta, venerabilem molem appellat.

* *Xiphilinus auctor.*

Hîc vbi conspicui venerabilis Amphitheatri
Erigitur moles, stagna Neronis erant.

& simul locum præit, in quo hoc opus destitutum. qui pars fuit Neronianæ domus. Sub has laudes exclamaui ego, Iam ardeo Florenti, ardeo. restingue hunc ignem: & sigillatim mihi explica veterem germanamque faciem huius loci. Florentius, Non inuitus, inquit. scio enim (præter ingenuam delectationem, quæ hîc adiuncta) nihil magis facere ad illustrandam rem omnem spectaculorum. Quorum cùm tam crebra mentio in omni genere scriptorum: cur fugiam tenebras tuas pellere exigui sermonis face? Audi igitur. describam tibi omnem interiorem hanc molem, imò depingam: & quidem, quo magis capias, per partes. Bene enim olim Corynna ad Pindarum: * *Manu serendum esse, non sacco toto.*

* τῇ χειρὶ δεῖ σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλακῷ.

CAPVT

CAPVT VIII.

Ingressio in particularem Amphitheatri descriptionem. Primùm de formâ eius: quæ Oualis ostensa. Calpurnius & Dio explicati. De solo Arenæ: in quo cloacæ siue specus. & cui rei. Item de Portulis.

SED visne admoueamus nos paullùm ad inferiorem hunc parietem, vbi vmbra? Imò sedeamus etiam, si ita visum, inquam, in graduũ his fragmentis. Simulq. sedi ego. & ridens, ad Florentium, Quis scit, inquam, si locum nunc non premã magnæ alicuius vmbræ? Florentius se quoq. iam collocans, Id quidem facile, imò necessum est, inquit. Nam ad podium sedemus, & in Orchestrâ. heu, quot hîc olim Senatores? Sed specta.

Arenæ huius primùm, siue caueæ totius forma, non rotunda & orbicularis prorsum est, vt oculi tibi possint imponere: sed porrecta magis paullũ, & oblonga. Dimensio id adprobat: ratio ipsa operis: quia Amphitheatrum iunctum & factum ex duobus Theatris, reiectâ scænâ. At Theatrũ non iusti hemicycli formâ, sed amplius diametri quartâ parte fuit: vti etiam nunc ostẽdit figura reliqua Theatri Marcellæi. Ex integro enim circuli ambitu, quartam partem si abscindis: quod maius eius reliquum est, scito Theatrum id fuisse. Atqui ex iis, duo si iungis (ita tamen vt flexas lineas circa abscisionem, dirigas, vel potius extrà leuiter flectas) Amphitheatrum habebis. Ad compositionem hanc & figuram Cassiodorus prælucet: *Cùm Theatrum,* inquit, *quod est hemisphærium,*

> Ratio fabricandi Amphitheatri.
>
> Theatri ipsius quæ forma.
>
> Duo Theatra iuncta Amphitheatrum exhibent.

rium, Græcè dicatur: Amphitheatrum quasi in vnum iuncta duo * *Visoria, rectè constat esse nominatum.* Item Isidorus: *Amphitheatrum dictum, quòd ex duobus theatris sit factum. Nam Amphitheatrum rotundum est,* (non id quidem planè verum) *Theatrum verò ex medio Amphitheatro est, semicirculi figurā habens.* Ouidius clarissimè:

——structoque vtrimque theatro,
Vt matutinâ ceruus periturus arenâ.

Ouo aptissimè comparat idem Cassiodorus: *Oui speciem,* inquit, *eius arena concludens, vt concurrentibus aptum daretur spatium, & spectantes omnia faciliùs viderent: dum quædam* PROLIXA ROTVNDITAS *vniuersa colligeret.* Itemque Calpurnius in Bucolico, de Venatione Carini:

Et geminis medium se molibus alligat ouum.

Nam geminas moles, duo theatra intellegit: eaque alligari vult in ouum. Qui aliter explicant; circumludunt sententiam poëtæ, non tangunt. Idem cum valle comparat, quæ cincta vndique supino monte:

Qualiter hæc patulum vallis contendit in orbem,
Et sinuata latus, resupinis vndique siluis,
Inter continuos curuatur concaua montes:
Sic tibi planiciem curuæ sinus ambit Arenæ.

Nec versibus iis aliâ luce opus, nisi si apud elucum. Dio Cassius idem voluit, cùm montem quemdam cum Amphitheatro componit: ὥστε, inquit, κυνηγετικῷ θεάτρῳ τὸ ὄρος σύμπαν, ὡς μικρὰ μεγάλοις εἰκάσαι, ἐοικέναι: .i. *Vt venatorio theatro (parua magnis comparando) vniuersus mons similis esset.* Habes vniuersi huius caui formam; nunc aream vide. Ordiar enim cum architecturis

* Ita vertit Theatra. nec impropriè aut durè.

Oui formâ hæc loca.

Calpurnius illustratus.

Amphitheatrum valli cinctæ in orbem montibus comparatum.

Arenæ area tota libera.

ĉturis ab imo ſolo. Ea pura, ſine ſubſtructionibus aut ædificiis, libera tota ad curſum ferarum & ad pugnam. Excipio quod in eâ alibi (partem enim non deſigno) Ara fuit è lapide: illa dico cruda Ara, quæ ſacra Ioui Latiari. Prudentius id te docuit: ſi verſus eius audiſti non iacenti aure. Iam ſub ipſâ areâ, cloacæ. Ita credere me iubet* Andreas Fuluius: qui magnam etiam partem ædificij tolerari ab iis vult & ſuſtineri. An ipſe, an alius viderit, neſcio: ſi vera traditio; ambigam, fuerintne reipſa cloacæ ad exſugendum educendumque humorem illum* ſtagnorũ, prouidè ſtructæ: an potiùs cameræ quædam & ſpecus ſubterranei, ad cuſtodiam & receptum ferarum. quas tamen illi indiligenter cloacas cenſuerunt. Siue etiam ad vſum aquarum, quas in Arenam occultè & ſubitò inducebant atque educebant, ad Naumachias. Certè cùm ferina magna vis cottidie in Amphitheatrum induceretur: quæri dignum eſt, quo loco eæ habitæ aut ſeruatæ. Non enim omnes ſimul emiſſæ. Si in ipſâ areâ vſpiam: artarint locum. ſi extrà: quomodo eæ ſtatim perductæ, aut quî ad manum? Mea quidem opinio ſit, partim ſubterraneos cauos fuiſſe, in quîs reconderentur ſub ipſos ludos; partim depoſitas eas in caueis ſub interiore iſtâ porticu, è quâ portulæ & aditus plures pertinent in Arenam. Non tam clarè eas Portulas hîc vides (omnia enim hæc ruinis aggeſta & obruta) ſed Veronæ clariſſimè: vbi vtrimque* octo, niſi fallor, ſub ipſo iſto Podij muro. At non eæ certè ad ſpectantium vſum: quia in Arenam tãtùm conducunt, non ad ſubſellia aut gradus.

Niſi quòd Ara in eâ Ioui.

Cloacæ ſubterraneæ.

* *Lib. 1. De mirabilibus Vrbis.*

Ad quem vſum eæ fuerint?

* *Nam in ſtagnis Neronis ſtructũ Amphitheatrum.*

Feræ quomodo ſub ipſam pugnam adſeruatæ.

Portulæ in imo muro.

* *Duæ enim alia aduerſæ inter ſe, ſed grandiores, & vera porta.*

CAPVT IX.

De Specubus subterraneis, amplius. item de Caueis in Amphitheatris. Liuij defectus aut expletus, aut sententia eruta. Portæ in caueis, & Plauto lux. Emissio ferarum, & immissio.

ET de Specubus quidẽ siue cryptis, valdè sententiã meã iuuat Cyriacus Anconitanus, qui maiorum æuo Itinerarium scripsit. In quo de Amphitheatro Veronensi, sic tradit: *Et nunc conspicitur locus rotundus Arenæ, per totum magnis saxis vndique structus, & vt ita dicam perflatus. cùm intus* CVBATIS & ANTRIS *multiformiter redimitus sit.* Sicut de Caueis, Liuius libro XLI. loco prorsus quidem fracto & mutilo, sed ex quo tamen non obscurè elicio quod facit istuc. Ait de Censoribus, locasse eos faciendos *carceres in Circo, & oua ad notas curriculis numerandas, & *dam, & metas trans* &* CAVEAS FERREAS *pe* intromitterentur** In Circo, vt scimus, olim Venatio exhibita, ante Amphitheatra. itaque huic fini ait Liuius Caueas ferreas exstructas, per quas bestiæ (ita enim sententiam fuisse suspicor, si non verba) intromitterentur in Arenam. Nec de aliis Caueis Statius II. Silu. in Leone mansueto:

Caueæ primæ è ferro, quando?

Liuij fracta verba, ad eam rem.

Statius explicatus.

——stat cardine aperto
Infelix Cauea, & clausis circum vndique portis
Hoc licuisse nefas pauidi timuêre Leones.

Portæ in caueis.

Plautus explicatus.

Vbi nota mihi & Portas. quæ vel Cauearũ sunt: vel potiùs istæ Amphitheatrales, de quibus dissero. Certè apud Plautum etiam Portæ in Circo ad bestias emittendas, in Persâ:

Vbi quid credideris, citiùs extemplò à foro
Fugiunt, quàm ex portá ludis cùm emissu'st lepus.

Quem locum totum silentio premit vber alioqui interpres: qui (fatendum est) non lucem, sed vmbram sæpe facit nostro Vmbro. Ostia videtur Varro adpellasse, De Re rust. *Ostium habere debet humile & angustum, & potissimum eius generis quod cochleā appellant. vt solet esse in caueâ, in quâ* (verius fortassè, è *quâ*: non enim certè in ipsa Caueâ pugnabant. nisi si Caueam capit, pro Amphitheatro) *tauri pugnare solent.* Atque ex his Caueis cum impetu quodam emittebantur in Arenam. Vopiscus in Probo: *Neque erat bestiarum impetus ille, qui esse Caueis egredientibus solet.* ita enim verè & acutè emendauit olim laudatissimus ille Faber. Capitolinus in Gallienis: *Cùm quidam gemmas vitreas pro veris vendidisset vxori eius, surripi quasi ad leonem venditorem iussit. deinde Caueâ caponem emitti.* Emittebantur ergo Caueis, iterumq. in eas immittebantur post pugnam. Seneca de Irâ: *Curriculi rotarumq. versata facies leonem redigit in Caueam.* Sed & Portulas easdem ad hunc vsum accommodare Vopiscus videtur, qui Aditus adpellat. In Probo: *Immissi deinde per omnes Aditus struthiones mille, mille cerui, mille apri.*

Leuiter Varro correctus.

Emittere feras.

Item immittere.

CAPVT X.

Aliter atque aliter solere ornari hanc Arenam. in modum siluæ, in modum maris. Antra pro Caueis: interdum Naues. Vopiscus, Apuleius, Calpurnius emendati.

ATQVE hæc solens & vulgata Arenæ facies: cui nō nego comptum aliquē nouitium sæpe additum,

Ambitiosa Editorum inuenta.

ditum, & colorum quosdam fucos. Varia enim cottidie ab ambitiosis Editoribus excogitabantur, vt studia spectantium allicerent lenocinio quodam nouitatis. Ita fuêre, qui arboribus hoc planum conserereut, & Arenam totam verterent in siluam. scilicet vt viuam imaginem exhiberent veræ germanæque Venationis. Audax inuentum. & quod non meliùs tibi expresserim, quàm ipsis Vopisci verbis, in Probo: *Venationem amplissimam dedit, ita vt populus cuncta diriperet. Genus autem spectaculi fuit tale. Arbores validæ per milites radicitus vulsæ, connexis longè latéque trabibus adfixæ sunt. terra deinde superiecta: totusque Circus ad siluæ consitus speciem, gratiam nobis viroris obtulit.* In quâ extremâ clausulâ censeo legas, *gratiam noui viroris.* Quomodo enim, *nobis*? nec Vopiscus ipse certè inter spectatores fuisse significat: quod abnuit ætas. Neq. tamen gratia aut laus huius inuenti penes Probum: reperio Gordianum iam antè factitasse idem etiam priuatum. Capitolinum nō aliter accipio, vbi de magnificis eius muneribus in Quæsturâ: *Feras Libycas vno die centum exhibuit, vrsos vno die mille. Exstat silua eius memorabilis, quæ* picta est in domo rostrata Cn. Pompeij, quæ ipsius & patris eius & proaui fuit.* Sed & in Titi spectaculis tale aliquid indicat Martialis:

Arbores in arenam inlatæ.

Vopisci correctio.

Capitolinus explicatus.

* *Munera enim pingi solere, docui lib. 11. Satur.*

Quidquid in Orphæo Rhodope spectasse Theatro
Dicitur, exhibuit Cæsar arena tibi.
Repserunt scopuli, mirandaque silua cucurrit
Quale fuisse nemus creditur Hesperidum.

Imo æmulabantur id iam in prouinciis: atque Apuleius in muneris Corinthiaci apparatu describit. *Erat,*

inquit,

inquit, *mons ligneus adinstar inclyti montis illius quem vates Homerus Idæum cecinit, sublimi instructus tabulâ,* (liber scriptus quem à Giselino meo sum nactus, *instructus fabricâ*, rectius refert) *consitus viretis & VIVIS ARBORIBVS, summo cacumine de manibus fabri fonte manante fluuiales aquas eliquans.* Nec in solo solùm hæc variatio, sed in Caueis ipsis, quarum loco inuenerunt antra quædam coëuntia & deëuntia, quæ velut è terrâ emitterent subitò feras. Calpurnius hoc voluit, cùm in Carini Venatione timidè miratur: Apulcius correctus.

Ah miseri, quotiens nos descendentis arenæ
Vidimus in partes? ruptaque voragine terra
Emersisse feras? & iisdem sæpe latebris
Aurea cum croceo creuerunt arbuta libro.

Etsi legi ibi malim, *discedentis arenæ.* vti & in Plinij de Curionis Amphitheatro, *discedentibus tabulis.* Intellegit enim, arte quadam & machinis, antra illa, velut hiatu terræ, & aperta celeriter & operta: iterumque arbutis & virgultis tamquam crescentibus inducta. Quæ ipsa decôra fuisse fatendum est, & blandientia sensibus imitatione quadam naturæ. At illud iam improbi acuminis, & nescias an exemplo quodam à sacrâ Noachi Arcâ. quod Nauim ædificare grandem aliquam solent in ipsâ Arenâ, quæ solutilis esset, & subitò luxata emitteret omne genus ferarum pro arbitrio magistri temperantis. Dio id scribit & narrat vbertim in Nerone: vult etiam exemplũ oblatum scelestæ illius nauis quâ matrẽ necaret, ab hac Amphitheatrali. Verba eius commemini: ἐπεὶ δὲ καὶ

Calpurnij emendatio.

Nauis ad vsum Caueæ.

Neronis parricidiũ, quo exẽplo cœptum.

ἐκ τοῦ

ἐκ τοῦ προφανοῦς ὤκνουν τὸ ἔργον, καὶ κρύφα διὰ φαρμάκων οὐκ εἶχον αὐτὴν ἀνελεῖν, ναῦν ἰδόντες ἐν τῷ ἀμφιθεάτρῳ διαλυομένην τε αὐτὴν ἐφ᾽ ἑαυτῆς, καί τινα θηρία ἀφιεῖσαν, καὶ συνισταμένην αὖ πάλιν, ὥστε καὶ ἐρρῶσθαι, τοιαύτην ἑτέραν ταχέως ἐναυπηγήσαντο. id est: *Et quoniam eam cædem palàm non audebant, nec venenis clàm patrare facilè id possent: nauim quampiam in Amphitheatro cōspicientes ita factam vt spontè solueretur, & bellуis quibusdam emissis, rursus compingeretur & rediret in priorem statum, visum iis huic similem ædificare.* Nec minus clarè in Seuero: τῆς δὲ δεξαμενῆς ἁπάσης τῆς ἐν τῷ θεάτρῳ ἐς πλοίου σχῆμα κατασκευασθείσης, ὡς τετρακόσια θηρία καὶ δέξασθαι καὶ ἀφεῖναι ἀθρόως, ἔπειτα ἐξαίφνης διαλυθείσης ἀνέθορον ἄρκτοι, λέαιναι, πάνθηρες, λέοντες, στρουθοί, ὄναγροι, βίσωνες, ὥστε ἑπτακόσια τὰ πάντα καὶ θηρία καὶ βοτὰ ὁμοῦ καὶ διαθέοντα ὀφθῆναι καὶ σφαγῆναι. id est: *Receptaculum autem omnium ferarum in Amphitheatro exstructum erat instar nauis: quæ capere simul & emittere posset ad feras quadringentas: Eâ autem de subitò occultè solutâ, exsiliebant vrsi, leæ, pantheræ, leones, struthiones, onagri, bissontes.* Nec naues solùm eiusmodi induxêre in Theatra, sed, quod magis admirêre, quodammodo mare ipsum. Reperti enim qui hoc omne rotundum, per occultos quosdam ductus & meatus, subitò aquâ replerent: & pro terrestribus feris, monstra maris ostenderent, & classes, & naualem pugnam. Ei aquarum inductioni, fortasse nō aberret, qui subterraneos illos canales adtribuat, de quibus suprà. Carini Principis ludis id factum, visumque à se Calpurnius memorat:

Mare siue aquæ in Amphitheatris.

Natantia in iis marina monstra.

Nec solùm nobis siluestria cernere monstra
Contigit, æquoreos ego cum certantibus vrsis

Spectaui

*Spectaui vitulos, & * equorum nomine dignum*
Sed deforme pecus.

* Hippopotamos intellegit.

Et diu ante illum Nero id vſurparat, Dione ſic narrante: *Aliquando*, inquit, *belluis interfectis & Venatione exhibitâ, ſubitò aquam in Amphitheatrum* induxit, & naualè certamen oſtendit. rurſumque eâ eductâ, Gladiatores in loco præbuit. denique inductâ iterum; magni ſumptus publicum epulum.* Nec aliter Domitianus, qui vt Suetonius ait, *prælium equeſtre ac pedeſtre commiſit: & in Amphitheatro, nauale quoque.*

* De ingeniis iſtorum hominum Seneca Ep. XCI. Qui Euripos ſubito aquarũ impetu implẽt, aut ſiccant.

CAPVT XI.

De muro qui Arenam cingit. de Podio quod ſuper eum. eius forma. Digniſſimum eum locum ad ſpectandum, Senatui adtributum, imò magiſtratibus. Aptum ad curules ſellas. Principis ibi Suggeſtus, Tribunal prætoris: & Veſtalium ſedes.

SED nónne extra limitem eo, quod dicitur, extráque oleas? Nam cùm propoſitum mihi ſaltẽ natiuam genuinamque Amphitheatri faciem oſtendere, addo etiam ecce colorum fucos & pigmẽta. & vereor, Lipſi, vt cum faſtidio tuo. Meóne? inquam. Imò merum mel & nectar, Florenti, bibo in hoc ſermone. quem tu magis magiſque ſitienti mihi liberaliter infunde, &, vt ille ait, * πίονι μέτρῳ. Florentius renidens, E genere Parthorum tu quidem es, inquit: de quibus increbuit, Quò plus biberint, plus ſitire. Sed educam te è ſiticuloſâ hac arenâ, & ad Podium tranſibo quod adſidemus. Nam poſt Arenam murus ecce iſte occurrit, qui Podium ſuſtinet, quique

* Pingui largáque menſurâ. Theocritus.

Quid Podium. claudit & ambit infimum hoc ſolum. Podium enim appello, proiecturam hanc quæ in ſummo muro, quæ paullùm prouehitur & propendet inſtar pedis. Vnde & nomen. Mænianorum ea quædam ſpecies eſt: facta in theatris, templis, ædibus, ad circumeundum, innitendum, ſpectandum. Mediolani inſcriptio vetus eſt: DOMITIANVS. PODIVM. CVM. LORICA. ET. ADITVS. VIVVS. FECIT. Salerni, alia:

T. TETTIENVS. FELIX. AVGVSTALIS
*HS. L. M. N. LEGAVIT
AD EXORNANDAM. AEDEM. POMONIS
EX. QVA. SVMMA. FACTVM. EST. FASTIGIVM.
INAVRATVM. PODIVM. PAVIMENTA. MARMOREA.

*Id eſt: Seſtertium quinquaginta millia nummûm.

Et de his ipſis theatralibus, alia: THEATRVM. STRAVIT. PAVIMENTO. PODIO. *CIRCVMSCRIPSIT. Itaque vt clarè capias, non aliud Podium hoc noſtrum, quàm muri par proiectior & prominentior ante imum ſpectaculorum gradum: cui columnæ impoſitæ ad ornatum, ſiue (cùm libêret) ad innixum. Vitruuius deſcribit non obſcurè, magnitudine etiam expreſsâ, ſi attendis, libro v. cap. VII. vbi de Theatris: *Podij*, inquit, *altitudo, ab libramẽto pulpiti cum coronâ & Lyſi, duodecima Orcheſtræ diametri. Supra Podium, columnæ cum capitulis & ſpiris, altæ quartâ parte eiuſdem diametri.* Cuius mens, vt, ſi Orcheſtra tota, in quâ Senatores, (pone eam eſſe graduum quattuor aut quinque) alta pedes XII: tum ipſum

*Bene Circumſcripſit: quia in orbem circuibat & in ambitum.

Magnitudo & ornatus Podij.

Vitruuius explicatus.

ipsum Podium vnius sit; columnæ eius, trium. Et addo, victoriolas etiam reponi solere in Podiis istis. Spartianus suadet in Seuero, vbi de Circi ludis: *Victoria*, inquit, *vento icta de Podio stans decidit*. Et Dio Cassius agnoscit in Theatri scænis, libro L. cũ refert inter prodigia, ventum tam grandem fuisse, ὥστε καὶ νίκης ἄγαλμα ἀπὸ τῆς τοῦ θεάτρου σκηνῆς πεσεῖν: id est, *vt & Victoriæ signum de scænâ Theatri deciderit*. Ad hoc Podium spectare soliti primi è Senatu. Nam cùm Orchestra plurium graduum esset, dignissimus habitus ille imus qui Podio proximus & Arenæ. quippe ex quo facillima spectatio. Iuuenalis: Primi Senatorum ad Podium.

——generosior & Marcellis
Et Catulis, Paulique minoribus, & Fabiis, &
Omnibus ad Podium spectantibus.

Suetonius Aug. cap. XLIIII. *Factum decretum patrum, vt quoties quid vsquam publicè spectandum proponeretur, primus subselliorum ordo Senatoribus vacaret.* Primus, siue Imus. Ac nescio an inter ipsum Podium & Gradus spatij aliquid vacuum fuit latioris, in quo spectare soliti honorati. idque propriè, Ad podium spectare. Suadeor, quòd sellis curulibus spectasse quosdam reperio. vt Suetonius narrat de Augusto: *Commissione ludorum quibus Theatrum Marcelli dedicabat, euênit vt laxatis sellæ curulis compagibus caderet supinus.* Item, quòd sellas easdem honoris caussâ positas* absentibus, siue etiam mortuis. At sellæ eæ non est vt commodè positæ in Gradibus ipsis fuerint, commodissimè in hoc plano. Credamque Consules, Prætores, aliosq. quibus id ius, in curulibus suis ad Podium

Spatij aliquid inter Podium & Gradus.

Sellis curulibus spectabant.

*Docui abũdè ad II. lib. Annal. Tac.

dium sic sedisse, cum lictoribus, viatoribus, & magistratus sui pompâ. Tacitus hoc postremum ingerit libro XVI. Annal. cùm præmia describit accusatorum: *Liberto & accusatori præmium operæ, locus in Theatro inter viatores Tribunicios datur.* ex quo necessum, fuisse eos bono honestoque loco, & iuxta Tribunos ipsos. Nec immeritò. vt quisque magistratibus suis appareret. Nec magistratus solùm ad hoc Podiũ dissignator ego colloco, sed & Principem ipsum. cui tamen eminẽtior quidam Suggestus exstructus, & velut sua domus. Origo rei à Iulio Cæsare. quẽ Suetonius, inter alios honores quos nimios recepit, admisisse ait *statuam inter reges*, SVGGESTVM *in Orchestrâ.* Secutique Principes id tenuêre, vt clarum ex eiusdem Suetonij Ner. cap. XII. *Icarus*, ait, *primo statim conatu iuxta* CVBICVLVM *eius decidit, ipsumque cruore respersit. Nam perraro præsidere: ceterùm ac cubans primũ paruis foraminibus, deinde toto podio adaperto spectare consueuerat.* Ex quo facilè colligis Suggestum illum tectum & inædificatum fuisse, ad modici cubiculi formam. cui proprium etiam suum Podium (de eo enim, non de grandi illo Amphithearrali necessariò Tranquillum capis) quod ostiis quibusdam sine fenestris, Arenam versus aperiretur. Plinius hunc morem satis illustrat, laudatione ad Traianũ: quem commendat, quia ciuiliter sustulit. *Digna*, inquit, *victore populo sedes* (de Circo sermo est) *visenda cùm ceterâ specie, tum quòd æquatus plebis ac Principis locus: Siquidem per omne spatium vna facies: nec magis proprius spectandi Cæsari* SVGGESTVS, *quàm propria quæ spectet.*

Apparitores apud magistratus suos.

Suggestus in Podio.

Quis repperit.

Cubiculi formâ, & nomine.

Suetonius explicatus, aliter atque vulgus.

Traianus Suggestum recusauit.

ctet. Licebit ergo ciuibus tuis inuicem contueri, dabitur non CVBICVLVM *principis, sed ipsum cernere, in publico, in populo sedentem.* Sed præter hunc Suggestum, ad Podium etiam Tribunal Editoris. Cùm enim aliis honoribus, vt lictoribus & veste prætextâ, insignes voluerint eos esse qui ludos exhiberent, tum etiam altiori hac sede, in quâ præsiderent. Suspicor ex Suetonij Augusto: qui *virginbus Vestalibus*, inquit, *locum in Theatro separatim, & contra Prætoris* TRIBVNAL *dedit.* Nam quòd Prætorem nominat, eò est, quòd plerumque ludos ij exhibebant. At quin aliis etiam Editoribus is honos & is locus, non ambigo. Ad hoc Tribunal refero, quòd Vitruuius in *omni pusillo & magno Theatro* fieri vult *itinera, ascensus, pulpita,* TRIBVNALIA. lib. V. cap. VII. Quod verò ad Podium ea sedes, cùm ratio euincit, tum Suetonius qui ex aduersum collocat Vestales. Eæ autem ad Podium. Prudentius:

Tribunal in Podio.

Vestales ibidem.

An quoniam Podij meliore in parte sedentes
Spectant, æratam faciem quàm crebra tridente
Impacto quatiant hastilia.

CAPVT XII.

Quod tutamen infimo illo Podio fuerit à feris. Retia solere prætendi, benè nexa, benè firma. Versatilia item quædam ligna: Cancellos ferreos & Euripos. Sudatum in Calpurnij versibus.

ET de Podio quidem hactenus. Transeo. Imò mane, inquã ego, mane. Magnus mihi hic metus. Circumspexit Florentius, velut quærens. Sed ego

cum risu, Non pro me, ne erres, inquam: sed pro consulibus & hoc omni Senatu Romano. quos tu quidem in Podio collocas, id est, in ipso ostio orci. Quomodo enim hîc tuti à feris? quis leo, quæ pāthera illos non inuadat, tantillo ab Arenâ interuallo? Iam si elephas aliquis. heu! Risit hîc largiter Florentius: &, ô te hominem albo epate! inquit. profectò mater tua numquam flebit. Quid tamen hîc periculi? Murus iste quem vides, quique Arenam diuidit, scito altiorem fuisse nō paullò quàm pro aspectu. Ipse corruit, & subsedit, & rudera aream alleuarunt. Non minus certè olim altitudinis habuit, cum hoc Podio, duodenos quindenósue pedes. Quæ fera hunc transiliat? Et tamen contra inopinatos quoque casus, scito à catis illis prouidè prouisum. Nam primùm retia valida, nodosa, in orbem vndique Podium hoc cingebant. Plinius ea intellegit libro XXXVII. de Neronis quodam munere: *Tanta*, inquit, *copia succini inuecta, vt* RETIA ARCENDIS FERIS PODIVM PROTEGENTIA *succino nodarentur.* Et Calpurnius, qui retia illa in Carini Venatione format & torquet ex auro:

Murus Podij olim satis altus.

Retia ante Podiū; quorum raritas scilicet non impediebat aspectum.

Retia illa per luxum inaurata.

——auro quoque torta refulgent
Retia, quæ totis in Arenam dentibus exstant.

Nec retia solùm, sed versatiles quidam trunci adpositi muro & huic Podio, cōtra scansionem omnem ferarum & insultum. Calpurnius idem allucet, sed facem parum claram:

Ligna rotantia.

——nec non vbi finis Arenæ
Proxima marmoreo peragit spectacula muro,

Sternitur

Sternitur adiunctis ebur (admirabile) truncis.
**Et coït in rutilum, tereti quà lubricus axem*
Impositos subitâ vertigine falleret vngues
Excuteretque feras.

** Fortasse leg.* Et coit in rotulam teretem: quò lubricus axis.

Versus enim dubiæ & intricatæ scriptionis. Legerim, *Et coït in rutulam,* siue, *rotulam.* Vt velit truncos eos eburatos vtrimque in rotulam coïsse, atque ita insilientis feræ impetum fregisse, & vertendo excussisse. Nescio etiam an, *in ruplum.* Nam Ruplus in Glossis, στροφεὺς γαλεάγρας, καὶ ἀποφίμιον, cardo & vertebra caueæ. Sed mentem faciliùs versuum horum adfirmarim, quàm verba. Vult omnino transuersa quædam ligna versatilia obiecta muro, quæ feras fallerent dum enituntur. Ego hîc iterum, Anceps hoc præsidium, Florenti: & quomodò me firment versus tam infirmi? Sanè (rideas licet) ego etiamnunc in summâ caueâ spectare eligam, nec inuideam Senatui Orchestram. Contra elephantes enim & immanes illas feras, quid? Parata arma, inquit Florentius. Nam aut clathris ferreis Arenam totam circumdabant: aut, quod certius, Euripis. Valdè enim id genus metuens aquæ. Plinius libro VIII. *Vniuersi* (de elephantis loquitur) *eruptionem tentauêre, non sine vexatione populi, circumdati clathris ferreis. Quâ de caussâ C. Cæsar Dictator posteà simile spectaculum editurus, * Euripis arenam circumdedit. quos Nero Cæsar sustulit, equiti loca addens.* Et iámne securus? Haud planè etiam, inquam ego: sed perge.

Vitiosa scriptura, cui ægrè medeor.

Cõtra grandiores belluas quid præsidij.

** Vide & Sueton. in Cæs. cap.* XXXIX.

CAPVT

CAPVT XIII.

Gradus, & eorum forma. Diuisi accuratè in suas partes. Puluilli in iis. Præcinctiones. Aditus. Viæ. Cunei. Cathedræ. Porticus. Vitruuius, Tertullianus, Martialis, Calpurnius, varij scriptores variè emendati aut illustrati.

FLORENTIVS: Gradum igitur iam promoueo ad Gradus, & ad hos Subselliorũ, vt sic dicam, colles. Non malè, colles. quia reuerâ per decliue iacentium ea forma. Itaque Calpurnius aptè descripsit:

Cliuosi Gradus.

Immensosque gradus, & cliuos lenè iacentes.

Malè enim aliquot libri, *duos*. nec quidquam hîc sanè de puluinari. Sed vt totam hanc sedendi spectandique rationem subtili quadam Mineruâ intellegas, non crassâ: opus vt hoc omne spatium distinguam tibi per partes. Quæ erunt istæ. Gradus: Præcinctiones: Aditus: Viæ: Cunei: Cathedræ: Porticus.

Distinctio Graduum.

GRADVS appellamus, vti scis, ea ipsa loca in quîs sedebant. Sic dicti in Amphitheatris, quia ad formam scalarium graduum, alij alios consequũtur. Eorum dimensio Vitruuio expressa: *Gradus*, inquit, *vbi subsellia componantur, ne minus alti sint palmopede, & digitis sex. Latitudines eorum, ne plus pedes duo semis, ne minus pedes duo constituantur.* Palmopede, id est, pede & palmo: siue palmis quinque. Palmus enim quatuor digitos continet: Pes quatuor palmos. Sed hæc tamen Vitruuiana altitudo non conuenit gradibus Amphitheatri Veronensis. qui, Torello dimetiente,

Quid hic Gradus.

Eorum dimensio.

tiente, alti dumtaxat pedem & duas vncias. id est, pedem & duos digitos semis, & paullū quod excurrit. Sed cur tam lati? parum enim ex symmetria & bono loci videtur, duos pedes & semis latos eos facere. Quod verum est: sed latitudinem eam exigit, in contextu illo Graduum, ratio sedendi. Pedes enim eorum qui in superiore gradu spectant, innixi inferiori gradui proximo. qui ne læderent sedentes alios, néue ipsi læderentur, opus habuêre aliquâ laxitate. Fortasse etiam ad ponè transeundum, si qui surgerent, aut sedentibus iam aliis intraret. Gradus autem isti è lapide. Vnde scitum illud Aristippi, Cui bono eruditio? Huic saltem, inquit, ne in Theatro lapis sedeat super lapidem. Quamquā & sæpe è ligno. Serò repertum, vt puluilli insternerentur Senatui: idque primus Caligula instituit. Dio Cassius: τά τε προσκεφάλαια τοῖς βουλευταῖς, ὅπως μὴ ἐπὶ γυμνῶν τῶν σανίδων καθίζωνται, πρῶτον τότε ὑπετέθη, καὶ πίλοις σφισὶ τὸν Θετταλικὸν τρόπον ἐς τὰ θέατρα φορεῖν, ἵνα μὴ ἡλιώσει ταλαιπωρῶνται, ἐπετράπη. id est: *Puluilli tunc primùm Senatoribus, ne nudis asseribus insiderent, subiecti, & pileos Thessalicos in Theatra iis inferre concessum, ne insolatione torquerentur.* Ait clarè, Senatui tantùm: postea tamen id etiam Equiti concessum, ex Iuuenali:

Cur latiores facti.

E lapide fuisse, plurimum.

Puluilli iis impositi.

——exeat, inquit,
Si pudor est, & de PVLVINO *surgat* EQVESTRI
Cuius res legi non sufficit.

PRAECINCTIONES sequūtur. quas, si benè capio, non aliud censeam quàm Graduum interualla & diuisiones quasdam in orbem. Vitruuius aliquoties nominat: sed, vt in re tunc clarâ, describit parum

Quid Præcinctiones.

clarè. *Præcinctiones*, * inquit, *ad altitudines Theatrorum pro ratâ parte faciendæ videntur: neque * altiores quàm quanta Præcinctionis Itineris sit latitudo*. Iterum: *Gradationes scalarum contra quadratorum angulos dirigantur ad primam Præcinctionem*. Videtur autem siue ad Vomitoria & ipsos Aditus; siue in discriminibus Orchestræ, Equestrium, Popularium, Gradus quosdam latiores altioresque struxisse, qui reliquos minores velut præcingerent & complecterentur. Vnde & nomen. Torellus certè obseruat in illo Veronēsi, * Gradum esse circa medium qui duos pedes & vncias sex altus: cùm reliqui tantùm, pedem & vncias duas. Atque ea profectò Præcinctio. etsi Vitruuius & res ipsa, plures suadent vnâ. Baltheus id alio nomine vocatur, à pari caussâ: quia velut * cingulum quoddam latum. Calpurnius in Amphitheatro Carini:

Baltheus en gemmis, en illita porticus auro.

Tertullianus De Spectaculis: *Vias enim vocant cardines Baltheorum per ambitum*. Ex quo disce, ad Cingula etiam ista fuisse Vias. Diazomata item, Græcanicâ voce, commodè adpellat Vitruuius cap. VII. *Gradus, diazomata, pluteos.*

*Cap. III. lib. V.

*id est: Cingulum non altius sit, quàm latum est illud ipsū subcingulare Iter de quo mox.

* Et apparēt clarissimè Præcinctiones in Theatris.

Balthei.

*Eáque re Zodiaci Zona, etiā Baltheus à Manilio vocatur.

Diazomata.

Aditus, quid appellemus.

ADITVS deinde. qui in ipsâ gradatione portæ quædam siue ostia, per quæ ab exterioribus porticibus venitur & descenditur in ipsas sedes. De his Architectus: *Aditus complures & spatiosos oportet disponere, nec coniunctos superiores inferioribus, sed ex omnibus locis perpetuos & directos, sine inuersuris faciēdos: vti cùm populus dimittitur de Spectaculis, ne comprimatur, sed habeat ex omnibus locis exitus separatos sine impeditione.*

Vomitoria appellat Macrobius, voce vulgi: libro VI. Saturnal. cap. IIII. Ad illud Virgilij —— *totis vomit ædibus vndam. Pulchrè & antiquè. Vnde & nunc Vomitoria* (alij libri, *Vomitaria) in spectaculis dicimus, vnde homines glomeratim ingredientes in sedilia se fundunt.* Atque hæc foramina perspicua in hisipsis Graduum reliquiis, itemque in illo Veronensi. | Vomitoria dicti.

Ad VIAS venio. quæ, auctore Tertulliano, hîc duplices. *Vias enim vocant, cardines Baltheorum per ambitum, & discrimina Popularium per procliuum.* Optimè eruditus scriptor. Vult enim Vias alias esse, quæ ad* cardines siue limites Balthcorum, in circuitu: alias, quæ à Vomitoriis illis, in descensu. Itaq. ait, per procliuum. Sed cur Popularium tantùm meminit? eaque discriminari, & in Cuneos suos tribui, Viis illis secantibus, vult? Adhæresco. Excludere enim apertè Equestria & Orchestram videtur: aliter quàm* Suetonius, qui Cuneos in his agnoscit: ergo & Vias. Sed Popularia largè fortasse acceperit scriptor Afer, pro omni populi consessu. Vias has modò Itinera, modò Scalaria Vitruuius appellat. sed Scalaria tamen propriè, Vias quæ inter Cuneos ad ascensum aut descensum. In his Viis qui locum non habebant, quique, vt suo verbo dicam, excuneati erant, spectabant stantes. Tertullianus: *Nam apud spectacula & in Via statur.* Martialis facetè de falso quodam equite, lib. v.

Viæ inter Gradus, duûm generum.

* *Has vias, vocat Itinera Præcinctionũ Vitr. cap.* III.

De Tertulliani loco obscuro.

* *Vide iam nunc in Cuneis.*

Discrimen aliquod inter Itinera & Scalaria.

In Viis, exclusi spectabant.

Sedere primo solitus in gradu semper,
Tunc cùm licebat occupare, Nanneius,
Bis excitatus terque, transtulit castra,
Et inter ipsas penè tertius sellas

Post Caiumque Luciumque consedit.
Illinc cucullo prospicit caput tectus,
Oculoque ludos spectat indecens vno.
Et hinc miser deiectus in VIAM *transit,*
Subselliοque semifultus extremo,
Et malè receptus altero genu, iactat
Equiti sedere, Lectioque se STARE.

Martiali lux data.

Cujus epigrammatis sententia ista. Manneium solitum ante Domitiani edictum sedere inter equites, & quidem in Equestrium primo gradu, qui ad Orchestram. Sed agnitum & pulsum aliquoties à dissignatore Lectio, transisse tádem ad summam caueam, & spectasse inter plebem & pullatos. tantumnon inter cathedras muliebres. Sed illinc quoque deiectum, spectasse in Viâ semi-stantem. Atq. huius sententiæ etiam illud Taciti est, lib. XVI. de militibus, qui à Nerone dispositi *Per cuneos* STABANT, *nequod temporis momentum impari clamore, aut silentio* segni prætereiret.* Nam stetisse eos sentio in his vtrisque Viis.

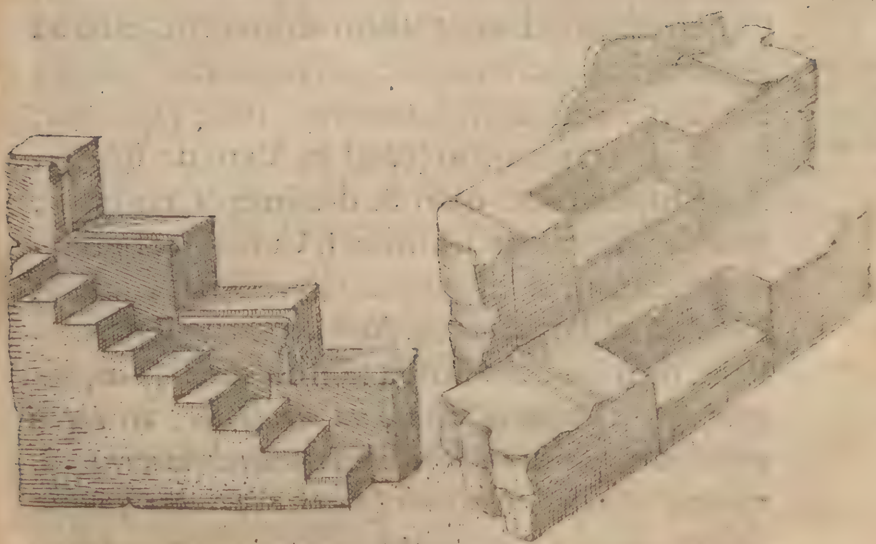
* Malo, segne.

Dimensio Viarum.

Latitudo Itineris ad Baltheum, mihi ignota: censeo non minus, trium quatuórue pedum. Si enim vulgarium Graduum, Vitruuio definiente, duo pedes & semis: quídni duplum istis? At Scalárium siue Ascensuum altitudo, in Veronensi apparet semipedis & vnciæ; latitudo, pedum binûm. Humiliores ergo aliis sedentariis Gradibus, parte dimidiâ. Addo, Canaliculas quasdam & deriuationes aquarũ ad oram extremam Graduum fuisse, quà Scalaria incipiebát. Apparent in fragmentis lapidum.

Canaliculæ in gradibus.

&. vsum

& vsum, credo, habuerunt siue aquæ cælestis deriuandæ, siue potiùs humanæ. Nam cùm dies totos in spectaculis persederent, quin vrina reddenda fuerit, non ambigimus: eique vsui tribuimus hos incisos canales. Nam ad pluuiam, scire te volo pendulos leuiter & procliues omnes gradus fuisse.

At CVNEI iam (Alexis κερκίδας dixit) inter has Vias medij. Quidquid enim sedilium diuiditur Præcinctionum Itineribus, & secatur lateralibus Viis, in hoc nomen id venit. Nomen datum à formâ. quia reipsâ Scalarum directio talis, vt ab imo ordiens magis diffunderetur in altum: redderetque cunei formam. Hoc modo, vide. Digiti enim potiùs res est, Cunei spectaculorum.

Directio Scalarium alterna.

quàm linguæ: Sed hoc mihi nota, Vias istas Scalares non ab imo ad summũ rectà & sine intercisione isse. Contrà est. dirigebantur saltem ab imâ Orchestrâ ad primam Præcinctionem. Ibi desinebant. &* alternis aliæ incipiebant, cum Cuneorum nouâ variatione. Ita si triplex Præcinctio (& id ex Vitruuio suspicamur:) triplex etiam ordo & discrimen Cuneorum. Nec absurdè fortasse senserim, si Cuneos & Præcinctiones finiam ac discriminem limitibus Orchestræ, Equestrium, Popularium. Architectus noster Augustalis, meo animo, describit non obscurè: *Cunei*, inquit, *spectaculorum in Theatro ita diuidantur, vti anguli trigonorum, qui currunt circa curuaturam circinationis, dirigant ascensus scalasque inter Cuneos, ad primam Præcinctionem. Suprà autem alternis Itineribus superiores Cunei medij dirigantur.* Et adde quæ scribit cap. VIII. *Gradationes scalarum inter Cuneos & sedes dirigantur ad primam Præcinctionem. ab eâ Præcinctione inter eas iterum mediæ dirigantur:* Et sanè hæc præscriptio in parte appâret in Theatro Veronensi ad Athesim : quod deformauit (etsi παχυμερῶς) Torellus. Atque hi Cunei Theatrorum, qui in scriptoribus crebri. Iuuenalis:

** Quod quidem clarissimè in Veronensi apparet.*

Exempla & loca de Cuneis.

——Cuneis an habent spectacula totis
Quod securus ames?

Martialis: *Æra sed à Cuneis vlteriora petis.*

Inde Theatrum Cuneatum Virgilio aut Seuero:

——Cuneati læta Theatri
Seditio.

Et Ausonio: *Cuneata creuit hæc Theatri immanitas.* Inde Excuneandi verbum, id est eiiciẽdi & velut extra

Cuneum

Cuneum excludendi, vſurpatum Apuleio. Hi Cunei, certi certis adſignati. Suetonius in Aug. cap. XLIIII. *Militē ſecreuit à populo.* * *Maritis è plebe proprios ordines* (id interpretor, vel ordines aliquot ſubſelliorum, vel etiam Cuneos) *adſignauit. Prætextatis* CVNEVM *ſuum; & proximum, pædagogis.* Ad diſcrimina hæc Cuneorum quiq. in iis ſedebant, alluſiſſe mihi Tertullianus videtur De Reſurrectione carnis: *Igitur quātum ad hæreticos, demonſtrauimus quo cuneo decurrendum ſit à nobis.* Cuneos autem etiam Equitum & Senatorum fuiſſe, clarè docet Suetonius Domit. cap. IIII. *Die proximo omne genus rerum miſſilia ſparſit. & quia maior pars intra Popularia deciderat, quinquagenas teſſeras in ſingulos Cuneos Equeſtris ac Senatorij ordinis pronūciauit.* Et Virgilius, plebis item ac patrum agnoſcit:

——hunc plauſus hiantem
Per Cuneos (geminatus enim) plebisq́ue patrumq́ue
Corripuit.

Cunei certi, certis adtributi.

* Martial. alluſit lib. v. Sedere in equitum liceat an tibi ſcamnis, Videbo Dindyme. haud licet maritorum.

Obſcura Tertulliani dictio explicata.

Cunei etiam Senatorum & Equitum.

Ad CATHEDRAM iam peruêni. quam ſolus Tertullianus mihi in Amphitheatris ſuggerit: *Cathedra*, inquit, *vocatur, ipſe in amfractu ad conſeſſū ſitus.* Et intellegítne amfractum in ſingulis gradibus? an potiùs ſuperum locum, vbi cliui ſubſelliorū deſinunt, & murus incipit qui porticum facit, cliuosque illos velut frangit? Nam plani aliquid ſpatij ibi fuiſſe videatur, vnde Cathedris poſitis ſpectarent. Poſſis Calpurnium ad hanc ſententiam flectere:

Venimus ad ſedes, vbi pullâ ſordida veſte
Inter fœmineas ſpectabat turba Cathedras.

Quid Cathedra incertè dictū.

Nam fæminæ & pullati *non niſi ex ſuperiore loco ſpectabant,*

Cathedræ fæmineæ.

ctabant, ex Augusti decreto quod Suetonius memorat cap. XLIIII. Sellas etiam Martialis nominat, nescio an pro cathedris, an pro subselliis graduum ipsorum. Nā tenebræ mihi adhuc in isto eius versu:

Retractatus Martialis versus.

Et inter ipsas pænè tertius sellas
Post Caiumque Luciumque consedit.

Rettuli quidem suprà ad fæmineas sellas: sed repugnante, vt vereor, poëtâ, qui non vult Equestria eum egressum, sed in aliquâ semper eorum lineâ hæsisse. An sellæ etiam virorum? easq. in gradibus ipsis collocabant? Ita prona quidem facilisque sententia sit, vt dicat misellum hunc irrepsisse inter Caij Luciique sellas, & pænè tertium sedisse cum duobus. sed ex illis quoque latebris protractum. Et sanè de sellis allatis & illatis, quidam mihi suadent. Suetonius Nerone, cap. XXVI. *Interdiu quoque clàm gestatoriâ sellâ delatus in Theatrum, seditionibus Pantomimorū ex parte Proscænij superiore signifer simul ac spectator aderat.* Iuuenalis, in suo illo non inuidendo voto:

De sellis dubitatio nostra.

—— & duo fortes
De grege Mæsorum, qui me ceruice locatâ
Securum iubeant clamoso insistere Circo.

Vitruuij etiam ambigua verba: *Gradus, vbi subsellia componantur.* Tamen magis est vt aliter fuerit, ex iis quæ suprà dixi. Et Suetonij Iuuenalisque loci, euincunt non nisi de supero loco. quod fatemur vltrò. An ergo in Martiali scribendum, *tertias sellas*? capimusque pulsum eum à primo subsellio ad tertium? Sed quam sententiam aut acumen tum habebit, τὸ *pænè*? Iterum dico. parū mihi in hoc versu lucet aut liquet.

Tentatus Martialis, sed vereor vt manu parum faustâ.

At de

At de PORTICIBVS superioribus, è quîs tenuiores spectabant, satis certum. Calpurnius tangit. Porticus quid.

——en illita porticus auro
Certatim radiat.

Hanc supremam partem Dio ἀψῖδα θεάτρου dixit, in Nerone: Καὶ ἐλέφας ἀνήχθη, inquit, ἐς τὴν ἀνωτάτω τοῦ θεάτρου ἀψῖδα. id est: *Elephas sublatus est in summum fornicem siue arcum Theatri.* Nec malè. quia porticus illæ, vt videtur, arcuato opere tectæ. Certè tectæ. Vitruuius: *Tectum porticus*, inquit, *quod futurum est in summâ gradatione.* Ideoque non vanè suspicer à Tertulliano, Cameras, vocatas, De Spectac. *Deus etiam extra cameras, & gradus, & * apulias oculos habet.* Vbi de Apuliis, digitum tollo: & fateor me nō posse hiscere probum de iis aut probabile verbum.

Easdem videri cum Cameris.

* Quasi ἀπουλίας, quidam explicant. audio & Thalmudicos Apulium, vocare Cubiculum.

Hîc inserenda 11. forma.

CAPVT XIIII.

De ordine & locis in sedēdo. Quando discrimen id factum. De Orchestrâ, de Equestribus: & Tribunos quosdam nouos fuisse inter Equites. De Popularibus. deque loco Pullatorum & Fæminarum.

LOCVM & eius membra satis descripsi. ad cuius tamen lucem nonnihil etiam faciet, si ordinem Ordinum in consessu noris & discrimen. Populi enim Romani, vt scis, prisca diuisio, in Senatū, Equitem, Plebem. His discreta in Spectaculis sua loca, & Gradus. In Theatris quidem iam olim lege Rosciâ: at non ita diu in Circo & Amphitheatris. Promiscuè enim ibi spectabāt & quouis loco liberè, quamdiu li-

Populi Romani tres ordines.

Diu confusio in Amphitheatrali spectaculo.

diu libertas Romæ. Plutarchus indicat in Sullâ: ἦν μὲν, inquiens, θέα μονομάχων. οὔπω δὲ τῶν τόπων διακεκριμένων, ἀλλ' ἔτι τοῦ θεάτρου συμμιγοῦς ἀνδράσι καὶ γυναιξὶν ὄντος, ἔτυχε πλησίον τοῦ Σύλλα καθεζομένη γυνὴ τὴν ὄψιν εὐπρεπὴς καὶ γένους λαμπροῦ. i. *Spectaculum quidem gladiatorum erat. Locis autem ad spectandum nondum tunc discretis, sed mixtim sedentibus viris fæminisque: accidit, vt propter Sullam mulier quæpiam sederet, facie & genere honesto.* At id mutatum sub Principibus: & discrimina dignitatum facta, bono iure. Nec subtiliter hîc tempora exsequar. *quid opus? Hoc scito, Senatui in Amphitheatris quoque suam sedem fuisse, suam Equiti, suam Plebi. illam, Orchestram dixêre: alteram, Equestria: tertiam, Popularia. De Orchestrâ vbique obuium. quæ vox nata in scænâ & pulpito, transiit communi abusu quodam ad alios etiam ludos. Sedes illi, vt Vitruuius ait, *inter gradus imos*. Is enim locus quia Scænæ & Arenæ proximus, ideoq. oculis auribusque expositus, optimus habitus spectioni, siue auditioni. Cicero de Senectute: *Vt Turpione Ambiuio magis delectatur, qui in primâ caueâ spectat quàm qui in vltimâ.* Horatius:

Vt propius spectes lachrymosa poëmata Puppl.

Feci enim accuratè in Comment. ad lib. XIV. Taciti.

Orchestræ vox, Græco ortu.

Vbi fuerit.

In imis gradibus, qui optimi spectioni.

Magnitudo eius, vt coniicio, in gradibus quattuor aut quinque. aut fortasse pluribus, vt etiam Sacerdotibus ibi locum demus, & sociarum gentium legatis. Equestria autem, Senecæ nominata VII. De Benef. *Equestria omnium equitum Romanorum sunt. in illis tamen, locus meus fit proprius, quem occupaui.* Item Suetonio, in Calig. *Decimas maturiùs dabat, vt Equestria ab infimo quoque occuparentur.* Et allusit argutatrix illa

Equestria.

apud

apud Petronium: *Ego etiamsi ancilla sum, nũquam tamen nisi in equestribus sedeo.* Ea Equestria lege veteri Quattuordecim gradus tenuêre. itaque passim legas sedere in Quattuordecim: & pro ipsâ Equestri dignitate in Senecâ: *At mehercule multis Quattuordecim Gradus sunt clausi: non omnes Curia admittit.* Lege dico veteri. nam vt idem numerus sub Principibus fuerit, aucto immaniter numero equitum, non herclè inducor ad credendum. Et impellit me in alia omnia Calpurnius, qui ostendit totam mediam superioremque caueam occupatam ab equite, ludis illis celebribus Carini:

Quàm ampla fuerint.

Aucta videri sub Principibus.

Venimus ad sedes vbi pullâ sordida veste
Inter fœmineas spectabat turba cathedras.
Nam quæcumque patent sub aperto libera cælo,
Aut eques, aut niuei loca compleuêre Tribuni.

Ostendit se in porticu summâ spectasse inter fœminas, quoniam Gradus omnes qui sub dio, occupati ab Equite aut Tribunis. Nam hos quoque addit. nec intellegit illos notos Plebeios (caue etres:) sed Militares inprimis: fortasse & alios, qui vario agnomine sub Principibus nati. De quo copiosè dicendi non hîc* locus. Ouidius aptè ad hanc rem in Fastis lib. IIII. vbi quemdam militiâ functum in Equestribus sibi adsidentem loqui facit:

Tribuni inter Equites spectabant.

Dico proprio libro, De magistratibus.

Dux mihi Cæsar erat, sub quo meruisse Tribunus
Glorior, officio præfuit ille meo.
Hanc ego militiâ sedem, tu pace parasti:
Inter bis quinos vsus honore viros.

Et eodem illo Tribunicio iure spectasse se in Equite Martialis ait:

—— vidit me Roma Tribunum,
Et sedeo quà te suscitat Oceanus.

Martialis quomodo eques.

Nam quòd de ære magno huius poëtæ suspicere, aut censu fuisse Equitem: errabis. tenue semper & exsuccum hoc genus. Ipse id renuit, loco alio, & paupertatem clarè præfert:

Sum, fateor, semperque fui, Callistrate, pauper,
Sed non obscurus nec malè notus eques.

Inter Equites igitur, quia adnexum hoc Tribuniciæ illi dignitati. Et quidem hi Tribuni in Gradibus primis spectabãt, ex Horatiano vetere interprete: qui ad locum illum Epodôn, in Mænam: *Sedilibusque magnus inprimis Eques*: commodè notat, *Otho*, inquit, *quattuordecim Gradus in Theatro equiti separarat, ex quibus primi Tribuniciis potestatibus vacarent.* Popularia sunt loco tertio. & nomen eâ notione reperies in Suetonij Claudio, cap. XXV. *Germanorum legatis in Orchestrâ sedere permisit, simplicitate & fiduciâ eorum motus, quòd in Popularia deducti, cùm animaduertissent Parthos & Armenios in Senatu sedentes, ad eadem loca spontè transierant.* Et in Domitiano, verbis quæ rettuli suprà. Vlpianus etiam *Milites stationarios* disponi à Præfecto vrbis vult, *ad tuendam Popularium quietem.* Callistratus, in spectaculis *Iuuenes quosdam accommodare se turbulentibus adclamationibus Popularium* scribit. Et scio vtrumque intellegere hunc plebis consessum. Plebis. nam etsi populi voce vtuntur, quæ communis tribus ordinibus: tamen hîc pro vnâ eius & vberiori parte. Vti & apud Iuuenalem:

Popularia.

Vide Epistolic. nostras, lib. III. ep. XVIII.

Populi vox pro solâ plebe interdũ.

Æquales illic habitus, similemque videbis
Orchestram & populum

Intelle-

Intellegit enim, in hac ipsâ Spectaculorum re, plebem. Popularibus autem adtributi reliqui omnes Gradus. id est Cauea media, & Summa. Nam Ima Senatui & Equiti vacabant. Itaque propter granditatem, discrimen aliquod in ipsis popularibus: & pro variâ conditione plebis, varij adsessus. Quosdam, imò plerosque Suetonius expressit Augusto: *Militem secreuit à populo. maritis è plebe proprios ordines adsignauit. prætextatis Cuneum suum. & proximum, pædagogis. sanxitque nequis pullatorum mediâ caueâ sederet. Fœminis ne gladiatores quidẽ, quos* * *promiscuè spectari solemne erat, nisi ex loco superiore spectare cõcessit.* Vbi de Pullatis quod ait, illustrant Calpurnij versus:

Popularia ipsa iterum diuisa.

* Suprà, ex Plutarcho.

Pullati ad superos relegati.

O vtinam nobis non rustica vestis adesset!
Vidissem propiùs mea numina. sed mihi sordes
PVLLAQVE *paupertas & adunco fibula morsu*
Obstiterunt.

Ostendit enim se rusticum & pullatum spectasse in caueâ summâ, procul à Podio vbi Princeps. Ideò apud Senecam De Tranquillitate, *Verba ad summam Caueam spectãtia*, sunt vilia & ad gustum minutæ plebis. At quòd Fæminæ in summo: etiam Propertius tuus ostendit, vbi præcepta æmulantis Cynthiæ:

Item Fæminæ.

Tu neque Pompeiâ spatiabere cultus in vmbrâ,
Et cùm lasciuum sternet arena forum
Colla Caue inflectas ad SVMMVM *obliqua theatrum.*

Propertij alia distinctio & intellectus.

Ita legendi & iungendi ij versus. & mens est, Cùm Gladiatores in foro: caue oculos adiicias, tu qui in equite spectas, ad loca summa, vbi mulieres.

Capvt XV.

Confusa aliquando locorum series: eaque occupata. Æs pro Locis. Plautus explicatus, & Suetonius, & Martialis. Dissignatores, eorum munus. Excitare. Tribuni Voluptatum.

Et hi quidem limites, hic ordo. quem tamen migrabat & miscebat sæpe Quiritium turbida plebs. Auidi enim multi ludorum, & exclusionis metuentes, loca de multâ nocte occupabant, & inhærebant vt suis. Lampridius in Eliogabalo: *Serpentes per Marsicæ gentis sacerdotes collegisse fertur: eosque subitò ante lucem, vt solet populus ad ludos celebres conuenire, effudisse.* Benè dixi, occupabant. eo enim verbo id vulgò notabant. Martialis:

Occupare propriè, quid.

Tunc cùm licebat occupare, Manneius.

Spartianus in Iuliano: *Ad Circense spectaculũ itũ est: sed occupatis indifferenter omnium subselliis, populus geminauit conuicia in Julianum.* Suetonius Calig. cap. XXVI. *Inquietatus fremitu gratuita in Circo loca de mediâ nocte occupantium, omnes fustibus abegit.* Ait Tranquillus, *gratuita loca.* Ergóne aliquid aliâs pendendum? Apparet: & quidem prisco etiam æuo. Certè Plautina Prologus, (etsi non Plauti) id indicat receptum in seruis:

Loca pretio aliquo distributa.

Plauti antelogio lux.

Serui ne obsideant, liberis vt sit locus.
Vel æs pro capite dent: si id facere non queunt,
Domum abeant.

Græci hæc Ὀπτήρια appellasse videntur: quæ explicãt in Callimacho Scholiastæ, τὰ ὑπὲρ τοῦ ἰδεῖν δῶρα: i. *dona, videndi caussâ.* Nec in seruis hoc tãtùm, sed receptum etiam

etiã in aliis è plebe opinor, qui Locariis nescio quid pro sedibus pendebant. Ita appellat Martialis, qui loca dissignabant. In Hermetis gladiatoris laudibus: Et Martialis.

Hermes suppositicius sibi ipsi:
Hermes diuitiæ Locariorum:
Hermes cura laborque ludiorum.

Nã Locarij, meo animo, non aliud hîc quàm Dissignatores. Quos Tertullianus in ludis agnoscit, libello De Spectaculis: *A templis & aris, inter tribus & tibias, duobus inquinatissimis arbitris funerum & sacrorum, Dissignatore & aruspice.* Plautina eadem illa Prologus agnoscit in scænâ: Locarij, qui homines locant, disponuntque.

Neu dissignator præter os obambulet.

Quin etiam lictores illis attribuit: Dissignatores cum lictoribus.

——neu lictor verbum aut virgæ mutiant.

Qui enim hoc refert ad lictores magistratuum: errat. Nullæ in hac Histricâ prouinciâ eorum partes. Sed vt Dissignatores in funere publico lictores comitabantur, seuerioris imperij caussâ & ordinis seruandi: sic in Theatris. De funebri Dissignatore, Horatij illud nosti,

——dum ficus prima calorque
Dissignatorem decorat lictoribus atris.

Non quia proprij Dissignatorum vlli apparitores (viles enim ipsi olim & fortasse inter libertinos:) sed accipiebant à* Domino funeris & Editore ludorum. Ex hoc genere, Lectius ille & Oceanus apud Epigrammatarium: nec magistri illi aut Præfecti ludorum (nugę istæc interpretum) sed meri Dissignatores. Quorum tamen dignitas sub Principibus aucta. Creuit eorũ dignitas.

* *In Saturnalibus dixi, lib. 1.*

Vlpia-

Vlpianus benè monet l.IIII. De his qui not. infamiâ: *Dissignatores*, inquit, *quos Græci βραβευτὰς appellant, artem ludicram non facere Celsus probat: quia ministeriũ non artem exerceant. Et sanè locus iste hodie à Principe non pro modico beneficio datur*. Horum munus, ordinibus sua loca adnotare, pellere occupatores ab alienis. Facetè sæpe meminit acutus & capitalis ille Hispanus, per occasionem edicti Domitiani, quo *licentiam in equite promiscuè spectandi* (quæ contra leges eruperat) *cohibuit*. Et id dicebant theatrali verbo, Excitare aut Suscitare.

Pellebant loco non dignos.

Excitare.

Bis excitatus terque, transtulit castra.

Alibi: *Et sedeo quà te suscitat Oceanus.*

Suetonius Augusto, cap. XIIII. *Cùm spectaculo ludorum gregarium militem in Quattuordecim sedẽtem excitari per apparitorem iussisset*. De quâ eâdem re Appianus: καὶ ὁ Καῖσαρ τὸν στρατιώτην ἀνέστησε. Sed addo etiam labente æuo, præter Dissignatores, videri fuisse digniore quodam nomine Tribunos: qui electi ad moderandas & temperandas ludicras populi voluptates. ij dicti, Tribuni Voluptatum. Quorum formula & munus, apud Cassiodorum libro VII. Variar. Epist X.

Tribuni voluptatum.

CAPVT XVI.

Tubi occulti in Amphitheatris ad Sparsiones. Eas è croco diluto fuisse. Appuleius emendatus. Videri eumdem liquorem è statuis emissum. Pluria ad hanc rem exempla.

VIDEOR de loco omnia dixisse: certè ea quæ in aperto. Nam quin lateant etiamnũc quædam, non nego: quæ tamen, lucis tuæ caussâ, protraham in cla-

in claram lucem. In eo genere tubi ſunt ſiue fiſtulæ: quæ in imo & ſummo Amphitheatro diſpoſitæ, eâ arte & fine, vt odoratum quemdam humorem eiacularentur leuiter & inſpergerent in ſedentes. Is humor, è croco plerumque. Seneca epiſt. XCI. *Vtrum tandem ſapientiorem putas, qui inuênit quèmadmodum in* IMMENSAM ALTITVDINEM CROCVM LATENTIBVS FISTVLIS *exprimat*? Idem libro II. Quæſt. Natural. *Numquid dubitas quin* SPARSIO *illa, quæ ex fundamentis* MEDIAE ARENAE *creſcens, in* SVMMAM ALTITVDINEM AMPHITHEATRI *peruenit, cum intentione aquæ fiat*? Apuleius lib. X. *Tunc de ſummo montis cacumine per quandam latētem fiſtulam in excelſum prorumpit vino crocus* (ita emēdo ex vet. codice noſtri Giſelini) *diluta, ſparſimq. defluens paſcentes circa capellas odorato perpluit imbre.* Benè Apuleius, *odorato imbre.* quia è fiſtulis illis, per minuta quædam foramina ſtillabat is liquor in modum imbris. Et ſignatè locutus eſt Antonius Muſa apud Senecam patrem, qui *Sparſiones, odoratos imbres* dixit. Vbi magnus ille Turnebus à ſe & à vero abit, dum tentat ſufficere *adoratos imbres*: & perperàm ad miſſilia refert. Nam rorem illum ingenioſum, Sparſiones vocabant aptè. Gloſſæ priſcæ: *Sparſio* Κρόκος ὁ ῥαινόμενος. Et Martialis Spargendi verbo in eo vſus:

Fiſtulæ Amphitheatrales.

Spargebant crocum ex imâ Arenâ.

Apuleij correctio.

Sparſiones propriè.

Hoc rogo non melius, quàm rubro pulpita nimbo
SPARGERE, *& effuſo permaduiſſe croco?*

Et nimbum item aliquoties appellat: vt libro I.

Et Cilices nimbis hîc maduere ſuis.

Eæ cum imbre aut nimbo comparantur.

Lubrica Corycio quamuis sint pulpita nimbo.

Nec è fistulis solũ hic imber, sed scito magis inuento è statuis expressus, velut humanus quidam sudor. Lucanus clarè indicat:

E statuis etiam fusæ.

Vtque solet pariter TOTIS *se effundere* SIGNIS
Corycij PRESSVRA CROCI: *sic omnia membra*
Emisere simul rutilum pro sanguine virus.

Et ex Theatri Marcelli configuratione conspicuum, in mediâ & summâ Præcinctione statuas plures fuisse, partim ad ornatum, partim ad hunc vsum. Eas autem scire licet concauas fuisse: & per immissas* fistulas ferreas siue æneas, minutis foraminibus, velut per poros & membra expressum hunc humorem. non sine præsenti quidem auxilio & manu ministrorum, qui in parte infernâ. Ego interrumpens, Hæc mihi mira, inquam: sed dic tamen, oro te, clariùs, quomodo crocus exprimi arida potuerit in hũc imbrem? Non enim capio. Ille concusso capite & ridens, Crocúsne mera aut arida? inquit. Mi iuuenis erras. Vino diluta fuit, vt Apuleius tibi præibat, si filum attentè sublegisses eius sermonis. Mixtum videlicet tritumq́. florem eum herbæ fuisse cum vino: quod colorem deinde adsumeret & odorem. Plinius aperit: *Crocum*, inquit, *vino mirè congruit, præcipuè dulci, tritum ad Theatra replenda.* Itaque liquidum crocum Ouidius dixit:

Quas fistulas grandes fuisse suspicamur, & alias minores, quæ ab illis diffusa per membra. Quoque modo id fieri potuerit.

Crocus non ipsa, sed vinum, eâ tinctum ad sparsiones.

Nec fuerant liquido pulpita rubra croco.

Et fluxisse eũ per Gradus, Spartianus in Hadriano: *In honorem Traiani balsama & crocum per Gradus Theatri flue-*

Per Gradus fluebat.

tri fluere iussit. Vbi de Balsamo item notabis, etsi minus id crebrum. At de Croco, in omnibus spectaculis protritum: etiam Scænicis. Ideoq. solemnes crocos Propertius agnominauit: Etiam balsamum.

Pulpita solemnes non oluêre crocos.

Adeò vt etiam supinorum hominũ deliciis è Theatris in cõuiuia sparsiones migrarint, & eâdem illâ arte vnguentis perfusi conuiuæ. Plutarchus de Othone narrat, disposuisse eum in triclinio variis locis ἀργυρᾶς καὶ χρυσᾶς σωλῆνας, ὥσπερ ὕδωρ τὸ μύρον ἐκχέοντας: *argenteos atque aureos canales, instar aquæ, vnguenta fundentes.* Quod item in Neronis nepotinis sumptibus Tranquillus recensuit, cap. XXXI. *Cænationes eius laqueatæ tabulis versatilibus eburneis, vt flores: & fistulis, vt vnguenta desuper spargerentur.* Ita enim eum locum legamus: quoniam duo ibi versatilia, & Tabulæ ad flores, & Fistulæ ad vnguenta. Sparsiones vnguentorum in conuiuiis, ab hoc inuento. Suetonius rescriptus.

CAPVT XVII.

Vela in Theatris & Amphitheatris. Quandò eorum vsus cœperit. Colorata ea fuisse. aliquando serica, aliquando & purpurea, auro distincta. Testimonia plura.

TEGMEN etiam Amphitheatri latet: quod superduci solet, arcendo æstui ac soli. Tegmen hoc è velis. Primus inuentor rei Q. Catulus: aut certè iam inuentæ, primus Romæ imitator. Valerius Maximus: *Religionem ludorum, crescentibus opibus, mox secuta lautitia est. Eius instinctu Q. Catulus, Campanam imitatus luxuriam, primus spectantium consessum velorum vmbraculis texit.* Ammianus de eâdẽ re libro XIIII. Vela à Q. Catulo reperta.

Ex turbâ verò minimæ ſortis & paupertinæ, in tabernis aliqui pernoctant atris, nonnulli velabris vmbraculorum Theatralium latet. quæ Campanam imitatus laſciuiam Catulus in Ædilitate ſua ſuſpendit omnium primus. Plinius libro XIX. de velis: *Poſteà in Theatris tantùm vmbram fecêre. quod primus omnium inuênit Q. Catulus, cùm * Capitolium dedicaret.* Eius ritus veſtigia in ipſis Amphitheatris, vbi Foramina in ſummis lapidibus ad funes velorum illigandos. vt in Nemauſenſi illo clarè: & in ſummo hoc Romano quædã grandiora, per quæ coniicimus traiici & in altum dirigi antennas ſolitas, velorum funes ſuſtinentes. At ipſæ deinde antennæ ſiue mali, per foramina ea immiſſæ & demiſſæ mutulis quibuſdam excipiebantur, firmitatis cauſsâ. Ad antennas autem ſubrectas, funes trãſuerſim ligati & extenſi, ſuper quos, ducta vela. Teſtimonia etiam ſparſa in veterum ſcriptis. Propertius:

* *At Aedilitati eius id tribuit Ammianus.*

Et modò tam pleno fluitantia vela Theatro.

Suetonius in Caio: *Gladiatorio munere, reductis interdum flagrantiſſimo Sole velis, emitti quemquam vetabat.* Martialis:

Ducere vela & reducere.

Quamuis non modico caleant ſpectacula ſole,
Vela reducuntur cùm venit Hermogenes.

Vitruuius præfatione lib. x. *In muneribus quæ à magiſtratibus, Foro gladiatorum Scænisque ludorum, quædam dantur, quibus nec expectatio nec mora conceditur: vt ſunt ſedes ſpectaculorum*, VELORVMQVE INDVCTIONES. Lampridius in Commodo: *Cùm illi ſæpe pugnanti vt deo populus fauiſſet, irriſum ſe credens, populum Romanum, à militibus claſſiariis qui vela ducebant, in Am-*

in Amphitheatro interimi præcepit. In quo mihi nota milites è classe præpositos huic muneri: scilicet quia maritimi illi, iure periti tractandorum velorum. Petunt etiam quidam, apud Plutarchum in Romulo, Velabri etymon ab hoc ritu; acutè sed non verè. ἔνιοι λέγουσιν, inquit, τὴν εἰς τὸν ἱππόδρομον φέρουσαν ἐξ ἀγορᾶς πάροδον, ἱστίοις καταπεταννύναι τοὺς τὴν θέαν παρέχοντας, ἐντεῦθεν ἀρχομένους· ῥωμαῖστὶ δὲ τὸ ἱστίον Βῆλον ὀνομάζουσι. id est: *Quidam aiũt viam illam quæ à foro ad Circum fert ab editoribus ludorum velis solere integi, initio à Velabris facto. Romani autem Velum appellãt, quod nos Histium.* Non verè dico: quia Velabri vocem diu notam & natam ante hunc ritum (qui Catuli æuo inductus) satis clarum. Colorata variè vela ista fuisse, ad ornatum, Lucretius ostendit versibus sanè ad hanc rem luculentis:

Velabri vanum etymon.

Variegata ea vela coloribus.

Et vulgò faciunt id lutea, rufáque vela,
Et ferrugina. cum magnis intenta Theatris
Per malos vulgata trabesque trementia pendent.*
Namque ibi consessum caueai subter, & omnem
Scænai speciem, patrum matrumque deorumque
Inficiunt, coguntque suo fluitare colore.

**Nota, firmari, quod suprà monui de Antennis.*

Et Carbasina vela Plinius libro XIX. nominat, cum auctore: **Carbasina deinde vela primus in Theatro duxisse traditur Lentulus Spinther Apollinaribus ludis. Mox Cæsar dictator totum forum Romanum intexit, viamque sacram ab domo sua vsque ad cliuum Capitolinum. quod munere ipso gladiatorio mirabilius visum tradunt.* Miratur & stupet in Cæsariano facto Plinius, vel quia tantum spatij inductum: vel quia velis tam pretiosis. Nam Serica ea fuisse Dio tradidit, etsi parum adfirmatè,

**Intellegit candicantia, & è tenuissimo lino. Nã Q. Catuli etiam è lino, sed vulgari & rudi.*

libro XLIII. καὶ ἵνα μηδένα τῶν θεωμένων ὁ ἥλιος λυπήσῃ, παραπετάσματα ὑπὲρ αὐτῶν σηρικὰ, ὥς γέ τινες φάσιν, ὑπερεπέτασε. id est: *Néue quis ſpectantium à ſole infeſtaretur, vela ſuper eos Serica, vt quidam tradunt, extendit.* Nec ſcio ſanè an Plinij libris non exciderit ea Sericorum vox. Iam Nero purpurea etiam vela ſuſpendit, ſtellis aureis variè interſtincta. Xiphilinus: τά γε μὴν παραπετάσματα τὰ διὰ τοῦ ἀέρος διαταθέντα, ὅπως τὸν ἥλιον ἀπερύκοι, ἁλουργὰ ἦν, καὶ ἐν μέσῳ αὐτῶν ἅρμα ἐλαύνων ὁ Νέρων ἐνέστικτο, ἀστέρες δὲ χρυσοῖ πέριξ ἐπέλαμπον. id est: *Vela etiam quæ per aërem expanſa ad arcendum ſolem, purpurea erant. inque iis mediis Nero acu pictus, currum agitans* (videlicet inſtar Phœbi) *circùm verò vndique aureæ ſtellæ.*

Dubitatio de integritate Pliniani loci.

Purpurea vela à Nerone.

CAPVT XVIII.

Eadem Vela à Iuuenali Velaria dicta. Quid Velarij Auguſtæi. Vmbellæ vſum & cauſiæ fuiſſe, velis non expaſsis. Martialis & Vopiſcus explicati. Vmbellati claui.

Velaria.

HAEC ipſa Vela, niſi fallor, Iuuenalis Velaria dixit illo verſu,

——pugnas Cilicis laudabat & ictus,
Et pegma, & pueros inde ad Velaria raptos.

Nec enim interpretes hîc audio, qui Velaria locũ eſſe adſerunt vbi vela recõduntur. Imò aliam ego lucem Iuuenali do, & ita capio: quaſi laudarit & ſtupuerit adulator ille, quòd ludis gladiatoriis, pueri è pegmate ſubitò in altum occultâ quadam machinâ rapti ſint, & ad Vela ipſa. Sanè recepti in Amphitheatris tales luſus, taleſque raptus. Qualis etiam ille Martiali expreſſus,

Iuuenalis explicatus.

Raptus artificioſi & ſublationes, in pegmatis.

pressius, de Tauro cũ Alcide in æthera rapto, populo spectante & adstupente:

Raptus abit MEDIA *quod ad æthera Taurus* ARENA,
Non fuit hoc artis, sed pietatis opus.

Lego etiam in veteri inscriptione, PRAEPOSITVS. VELARIORVM. DOMVS. AVGVSTAE. sed alio sensu: quia Velarios ibi accipio, qui præpositi velis in aulâ ducendis. Ita in aliis lapidibus: VELARII. DE. DOMV. AVGVSTI. & alibi: VELARII. DOMVS. AVGVSTANAE. Sed redeo ad Theatrica nostra Vela. quæ moneo non semper extensa: quia sæpe id impediebat ventus. Nec mirum in tam laxo & capaci circo. Hispanus poëta:

Velarij, pro hominibus.

Vela ventus sæpe negabat.

Aut Pompeiano vela negata Noto.

Quid tũ igitur? inquies. spectabántne indefensi à Sole? Non prorsus. duplex iis etiã tegmen, siue Pillei, siue Vmbellę. Pillei quidẽ Thessalici, vt suprà ex Dione rettuli. quem eumdem ego censeo cũ Macedonico, siue Causiâ: inductus à Martiale, qui inter Apophoreta Lemma habet, *Causiã*: (malè enim in plerisq. libris, *Gausapa.*) & accommodat ad hunc theatralem ritum:

Tunc Vmbella succedebat, aut Pilleus.

Martialis illustratus & correctus.

In Pompeiano tectus spectabo Theatro:
Nam populo ventus vela negare solet.

Significat disertè, vsurum se tegmine Causiæ contra solem, si ventus inuidisset vela. Ad eundem vsum refero Pilleos in Theatris ab Editoribus interdũ datos, siue birros. Vopiscus in Carino, vbi Iunium Messallam eiusq. effusionem in ludis acerbè taxat: *Donati sunt ab Atrebaticis birri petiti, donati birri Canusini.* At de Vmbellâ, Martialis idem:

Pillei quâ fine dati.

Vmbellæ.

Accipe

Accipe quæ nimios vincant vmbracula ſoles.
Sit licet & ventus, te tua vela tegent.

Quam à faciendâ vmbrâ dictam ſcito, nec aliud tegmen quàm quo hodie in Italiâ paſſim ſupra caput ſuſpenſo vtuntur, per viam & in æſtu. E linteo formant, inſtar obtuſæ & breuioris metæ, quod orbiculatâ virgâ extẽſum, baculo ſuſtinent ſupra caput erectum. Iuuenalis de eâdem:

Earũ forma.

En cui tu viridem vmbellam, cui ſuccina mittas.*

Et Vmbellati claui apud priſcos Architectos, qui capite paulatim inſtar turbinis latiore: itemq́. Vmbellati flores Fœniculi, Aniſi, Sambuci apud hortenſes ſcriptores. Denique vmbella, quod σκιάδιον Græcis.

**Colorabant enim, vt puto, pro fauore cuiuſque in hanc illámue Circi factionem: Praſinam, Venetam, &c.*

CAPVT XIX.

Per occaſionem, de pilleo quæſitum. fuerintne eo vſi Romani? Non videri: imò nec Gallos aut Germanos. Certa tamen tempora fuiſſe, quibus permiſſum tegmen: certos item homines. Nodi plerique omnes in eâ re, & ſcriptores explicati.

DESIERAT Florentius, & iam ſurgebat. ſed ego iniectâ blandè manu, Viam mihi aperis eius ſermonis, inquam, in quem deferri diu mihi votum. Itaque, per tuám fidem, qui tam multa hodie me docuiſti, hoc quoque velut* ἐπίμετρον admetire, de Romanorum capite tecto ſiue intecto. Nam cauſiam iis tribuis aut pilleum: ſed tantùm per ludos. quid ergo cenſeam? reliquo eos tempore fuiſſe intectos? ægrè id crediderim, in moribus noſtris tam aduerſis. Florentius renidens, A viâ in ſemitam me abducis,

**Auctariũ*

ducis, inquit. quam tamen, quoniam valdè velle te video, percurram pede leui. Caput apertum & sine tegmine habere, nõ Romanis solùm olim; sed quod magis mirêre, etiam Græcis veteribus, & fortasse Germanis, Gallisque nobis commune. De Græcis: ecce apud Homerum non causiæ non pillei vsquàm mentio. nec celat nos eius interpres, quin silentium id ab hoc ritu. Quin Horatius in vitâ Hippocratis, anxius est cur imago eius pilleata cernatur. idque alij ad peregrinationes eius rettulere, alij ad alias caussas, quas ibi vide. At de Germanis, inducit me facilè Tacitus: qui cirros eorum nodosq. commemorat, tegmina nusquam. imò de Sueuis, clarè satis ostendit pugnasse eos etiam capite aperto, crinibus religatis in altitudinem quamdam & terrorem. Et comatos nostros Gallos, quídni credã eâ parte intectos? Ni fuissent, & pleræque imò Europæ gentes: non pilleum apud Parthos demũ Martialis, vt nouum, quæsisset:

Plerǽque olim gentes capite nudo.

Græci.

Germani.

Galli.

Frustrà blanditiæ venitis ad me:
Ad Parthos procul ite pilleatos.

Parthi tamẽ pilleati: & quod alibi legisse scio Daci.

Sed de Romanis ipsis, securiùs pronuntiem: quia signa mihi in illis & argumenta plura. Primùm nummi omnes veteres statuæq. (in quibus cultus scilicet & habitus priscus) sine tegmine semper. Scriptores item prisci, pilleum aut petasum abstinere vidẽtur à vulgo. Quò facit valdè Suetonij locus: qui Iulium Cæsarem ex omnibus decretis sibi honoribus, non alium libentiùs aut crebriùs vsurpasse ait, quàm ius laureæ coronæ perpetuò gestandæ. idq. ad caluitium celandum. Obsecro vt quid, si pilleus aut petasus

Argumenta quibus pilleum spernimus à Romanis.

illis? qui certè aptior & fidelior ad dissimulandum caluitium, quàm corona. Quinctiliani item Oratoris sui descriptio. in quo cùm vestium omnium sigillatim meminerit, vsque ad calceos: in capite tamen format & fingit solum capillum. Sed volsellis te pungo: ecce telum. Eustathius Homeri interpres disertim scribit τὸ τὰς κεφαλὰς ἀκαλύπτους ἔχειν ad Romanos transisse à priscis Græcis. Cui auctoritati quid opponas? Tamen fateor Tempora quædam & Homines spectandos, quibus ius & vsus tegendi. Tempora quinque: Sacra, Ludi, Saturnalia, Peregrinatio, Militia. Nam Romanos dum sacrificabant, capite scimus fuisse velato, idque prisco quodam & obuio ritu. Idem in Ludis fuisse, docui iamantè. Etiam Saturnalibus, per quos liberrimæ vitæ dies pilleus admissus, signum scilicet libertatis. Martialis:

Excipiuntur tempora quædam.

Sacrorum.

Ludorum.

Saturnaliũ.

Permittis puto pilleata Roma. Idem:

Dumque decent nostrum pilliea sumpta Iouem.

Sed & Peregrinatio quoque petasum bono iure sibi sumpsit, contra pluuias, æstus, ventos. Plautus vbique addocet, qui peregrè euntibus aut venientibus *petasum aptat. Cicero item alibi in Epistolis, describens tabellarios iturientes, *Petasatos eos venire*, ait, *& comites exspectare ad portam*. Nec alius mentis illud Suetonij de Augusto: *Solis ne hiberni quidem patiens, domi quoque non nisi petasatus sub diuo spatiabatur.* Ait, domi quoque. quasi nouum illud & insolens innuens, quòd alibi quàm per viam. Denique Militiæ pilleos nomadimo, inhibitus à Vegetio: *Vsque ad præsentem*, inquit, *ætatem consuetudo permansit, vt*

Peregrinationis.

* *Qui distinctus tamen à Pilleo. quòd ille ad vmbram faciendam marginatus, vt nostri galeri (forma enim in Mercurij statuis:) hic non item, sed quales dormitorij aut nauticipillei.*

Militiæ.

sit, vt omnes milites pilleis quos Pānonicos vocant ex pellibus vterentur. Nam aliâs, exempla etiam in militibus pilleorum rara. Iã Homines etiam certi, vt dixi, quorum vertex immunis à cōmuni more. Primùm Liberti. quos in pilleis fuisse, nouâ libertate, notius & testatius est quàm vt hîc dicam. Addo Ægros. quibus hoc quoque licuit, capiti firmando. Ouidius indicat, qui Amanti suo præit ad morbum & pallorem fingendum, & pilleolum tribuit inter signa:

Excipiuntur & homines.

Liberti noui.

Aegri.

Arguat & macies animum. nec turpe putâris
Pilleolum nitidis imposuisse comis.

Artemidorus etiam, qui De Somniis scripsit non somniculosè. Nam libro primo argutè obseruat, ἔρια ἀντὶ τριχῶν ἔχειν, νόσους μακρὰς καὶ φθίσιν προσαγορεύειν: *lanam pro capillis habere, longos morbos & tabem significare:* nimirum quia pilleoli isti è lanâ. Sed & Græcis πιλίδιον receptum in morbo. Plato III. De Repub. ἐὰν δέ τις αὐτῷ μακρὰν δίαιταν προστάττῃ, πιλίδιά τε περὶ τὴν κεφαλὴν περιτιθείς. Sed & Senibus pilleum tribuerunt, à pari caussâ. Varronis fragmentum adsignificat, è libro I. De Vitâ populi Romani: * *Minores natu,* inquit, *capite aperto erant, capillo pexo, vtique innexis crinibus.* Et Nicephorus Gregoras ostendit eum morem cum Romano imperio Byzantium etiam translatum, libro X. in extremo: *De capitis tegmine,* ait, *moris apud superiores Principes erat; vt ætate prouectiores aulici pilleis turbinatis vterentur; serico tectis: iuniores autem omnes prorsus nudis essent capitibus. Andronico autem Imperatore, is mos adeò exoleuit, vt passim omnes & seniores & iuniores pilleis vterentur, non minus in palatio quā in agris:*

Etiam apud Græcos.

Senes.

* *Aliud ergo in maioribus fuisse videtur.*

iisque variis & peregrinis. Sed tamen permissum hoc potius senibus credo, quàm crebrò vsurpatum. Romæ quidem. nam vbi exempla? Et contra Varronis verba, nonnihil etiam inuenire possim, quod probabiliter obstrigillem. Quartum denique genus cum pilleis, sed malè certis aut firmis. Conuiuæ enim fuisse videntur pilleati. Horatius suspicionem clarè facit:

Conuiuæ.

Vt vinosa glomos furtiua Pyrrhia lanæ,
Vt cum pilleolo soleas conuiua tribulis.

Nam habitum conuiualem adtribuere illi nescio cui videtur, & Soleas & Pilleum. Itaque vetus ibi interpres: *Néue sic suffarcinatus eas, vt vnus de tribu, qui ad cœnam vadens, ipse sibi soleas fert cum pilleolo.* Et paulo pòst: *Hæc erat consuetudo* veteranorum, pilleum portare cum calceis.* Quibus verbis quid sani subsit, haud sanè video. Et ambigo in toto hoc ritu. Primùm, quia in tam crebrâ cōuiuiorum mentione pilleos non alibi inuenio. Secundò, quia inepti iidem, me iudice, conuiuantibus, ob vnguenta, ob coronas. Illud credo magis, pilleorum vsum in balneis fuisse: à quibus cùm exirent, eosdem aliquando retinuisse etiam in mensa. Certè lapis antiquus Patauij est, vbi conuiuij aliqua forma, & qui accumbunt, partim capite nudo, partim velut pilleolo aut fasciâ deuincti. Sed hem! quod me pænè fugerat, Athenæi locus est, qui nescio an* stabilitor & stator pilleo conuiuali. Nam loquitur apud eum libro VI. Larensius dilaudans suos Romanos: ἐσθῆτας δὲ ἔχομεν καὶ ὑποδέσεις εὐτελεῖς, πίλους τε ταῖς κεφαλαῖς περικείμεθα προβατίων δερμάτων δασεῖς. id est: *Vestes etiã habemus & calceatus frugi ac simplices,*

* An veteratorum?

Sed ambigua cà res.

** Sicut & Saturnaliorum pilleus, manasse videri possit à conuiuali ritu: non aliter quàm Synthesis.*

& pilleos

& pilleos capitibus circumponimus ex ouium pellibus densos ac villosos. Nec est sanè vt pilleos illos aliter accipiamus, quàm aut de mensalibus (in conuiuio enim hæc dicta) aut peregrinantibus. Quod postremum ipse Larēsius firmare videtur, qui præmisit, *Romanos nihil superflui in vestitu habere,* οὔτε ἀπερχομένους: .i. vt ego interpretor, *nec peregrinantes quidem, aut aliò abeuntes.*

CAPVT XX.

Obiectio pro pilleo: eáque remota. Quis mos Romanus in capite aperiendo, & operiendo. Plutarchus explicatus. Palliolum ad caput tegendum: eáque in re Seneca, Petronius, Plautus illustrati nouiter.

AT me, Lipsi, sermonis iã seriò tædet, & sessionis. Abeo. Imò ego te teneo, inquam: & nodum iniicio, quem prius necessum est soluas. Romanos adfirmas capite intecto: & in parte mihi persuades. Sed de honore tamen quomodo expedis? quomodo caput digniori alicui aperuerunt, si id semper apertum? Nam Sallustius ecce scribit: *Sullam in victoriâ Dictatorem, equo descẽdere Pompeio vni, adsurgere de sellâ,* CAPVT APERIRE *solitum.* Et nequid de militiâ hîc cauillere, audi Senecam, qui recenset vt vulgatissimum morem: *Si Consulem videro aut Prætorẽ, omnia quibus honor solet haberi faciam: equo desiliam,* CAPVT APERIAM. Risit secundùm ista Florentius, Et heu Gordium nodum! inquit. vbi Tenedia securis? Non vides etiam in illis Senecæ verbis effugium, de militiâ aut peregrinatione? Nam desultum etiam ex equo addit: equi autẽ vsus infrequens

Caput aperuisse, in honore habendo, Romanos.

aut nullus in vrbe. Sed tamen confide. non vtar his effugiis: veram soluendi viam insistam, sine diuerticulo vllo aut flexu. Quam præit mihi clarè Plutarchus, in Caussis. clarè quidem vt verba Græca sunt: nam interpres rem totâ inuoluit caliginosâ & delutâ versione. Ait: *οἱ ῥωμαῖοι τῶν ἀνθρώπων τοῖς ἀξίοις τιμῆς ἀπαντῶντες, κἂν τύχωσιν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον ἔχοντες, ἀποκαλύπτονται*. id est: *Romani, sicui obuiam facti sunt, cui honor habendus, & si fortè caput veste iniectâ tectum habeant, id reuelant*. En capitis omnis tectio: en apertio, quæ Romæ. Laciniam togæ inquam (ea enim Plutarchi vera mens) in caput sæpe reiiciebant, contra ventum aut æstum: eamque detrahebant in honorati alicuius occursu. Plutarchus idem eum habitum expressit in Gracchis. de Nasicâ: *τὸ κράσπεδον τοῦ ἱματίου θέμενος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς*: *Laciniâ togæ reiiciens in caput*. Et passim nummi & marmora præferunt, quoties repræsentant sacrificantes. Atque hæc vulgata tectio, & sine notâ. aliam etiam eruo, quæ delicatorum aut imbecillium propria, quæque sæpe cum suspicione luxus. Ea erat, vt capite incederent palliolato. Seneca de ingenioso nostro, sed eneruí Musarũ patre: Mæcenatem dico. *Hunc esse, qui in tribunali, in rostris, in omni publico cœtu sic apparuerit, vt pallio velaretur caput, exclusis vtrimque auribus, non aliter quàm in mimo* Diuite *fugitiui solent*. Plutarchus superbiam Pompeiani liberti, Demetrii, taxans: *Domino stante ipsus*, inquit, *accumbebat* *ἔχων δὲ αὐτῶν κατὰ τῆς κεφαλῆς τὸ ἱμάτιον*: Qui locus benè allucet illi Senecæ. sicut & huic Petronii, describentis accubitum mollissimi omnium Malchionum: *Pallio*, inquit,

Quomodo id factum.

Plutarchus paulò consideratiùs, quàm ab interprete, versus.

Laciniâ togæ caput tectum.

Interdum palliolo, sed ab ægris aut delicatis.

* *Vide si lubet Epistol. Quæst. lib. III. Epist. XXIII. super hoc loco.*

Petronio lux.

quit, *coccino adrasum incluserat caput.* Et Plauti versum ausim illuc trahere, à paucis propriè intellectum: Et Plauto.

Tum isti Græci palliati, capite operto, qui ambulant.

Scænicè enim tangit delicatos & molles istos, quod etiam aliâs solet per occasionem. Sed dixi quoque ægros eo vsos: haud dubiè cum iustiori iam excusatione. Nec de* alio palliolo capies illa Suetonij, Claudio cap. 11. *Ob valetudinẽ, gladiatorio munere, nouo more, palliolatus præsedit.* Hoc Quinctiliani: *Palliolum, sicut fascias & focalia, sola excusare potest valetudo.* Item Senecæ: *Videbis quosdam graciles, & palliolo focalique circumdatos, pallentes & ægros.*

* *Et si paulò aliter ego cepi, in 1. Saturnal. meorum, cap. XIII. Nunc nuto, & penè muto.*

CAPVT XXI.

Spoliarij vbi locus fuerit. Gladiatorum cadauera vnco tracta. Victor illustratus. De gradibus qui intra porticus.

Et satin' vt exsolui hunc nodum? certè me. iáque abeo & surgo bonâ fide. Simul descendit. ego consecutus sum, & ad portam cùm venissemus quæ ducit ad Forum, Heus tu, inquam: Spoliarium nonne etiam in Amphitheatris? vbi illud? Florentius, Non ipsis, inquit, sed iuxta ipsa. Et censeo è regione ad alteram illam portam fuisse, quæ, nisi fallor, Libitinensis. Nam Spoliarium, quod receptaculum mortuorum aut grauiter in Arenâ læsorum, iure constituam iuxta mortualem istam portam. Enimuerò solent gladiatores occisi turpiter vnco per Arenam trahi in Spoliarium. Docent adclamationes illæ Senatus, quæ apud Lampridium in Commodo: *Gladiatoris cadauer vnco trahatur: gladiatoris cadauer in spoliario ponatur.*

Spoliarium probabiliter ad portam, Libitinensem.

Gladiatores tracti.

ponatur. Et hóc idem censeo Victorem significare, in Domitiano, cùm scribit: *At senatus gladiatoris more funus ferri, radendumque nomen decreuit*. Iamque ad Porticus veneramus, ad quas substitit, Vidésne hos Gradus? inquiens. Paulum etiam adscende: videbis alios, ita flexos & dispositos aptè, vt quamtumuis conferta multitudo statim egredi & ingredi ordinatè & sine conflictu potuerit. Ordines hi graduum siue scalarum, vt vides, miro artificio pænè inuicem decussantur: & ad ostiola sua siue Vomitoria singuli ducunt. Iam columnæ istæ, iam coronæ, epistylia, zophori, &, vno verbo, omnia exteriora huius operis, admiranda nostro sæculo, non imitanda. Sed hæc videlicet potētia Romana, hæ olim opes: quas etiam docti pleriq. capiunt dumtaxat & vident per nubem.

Quid sit Funus gladiatorium.

Gradus interiores, per quos ad spectacula adscensus.

Incredenda imperitis potentia Romana.

CAPVT XXII.

De Pegmatis accuratè dictum. Latinis, Confixa. Apuleius explicatus nouè. Pegmata libraria in Cicerone. Theatrica qua forma, & cui vsui. Mira in iis & stupēda. Varij ad hanc rem scriptores aduocati & cum luce dimissi.

EGRESSI iam eramus, & viam rectam instituimus ad Forum. Atque ego, Hoc vnum etiam Florenti, inquam: vbi Pegmata hîc? aut quid sibi voluit poëta eo verbo? Nam ruminor Martialis eccillos versus, quos adduxti:

Hîc vbi sidereus propius videt astra colossus
Et crescunt mediâ Pegmata celsa viâ.*

Florentius, Properare tibi melius sit, adolescens, inquit. Nam vt diei tempus est, ad aulam tuam venies vacuis

*Ponit clarè in viâ, & credo illinc in Theatra, siue Amphitheatra, duci solita, ne locum aliter frustrà occuparent.

vacuis iam aulis. cæna inquam tibi comeſa erit. Sic ſiet, inquam: tu modò aures mihi farci, vt cum Varrone dicã, ſcholicâ iſtâ dape: quâ explear numquam. Age, inquit Florentius: ſed vt ſine iacturâ tuâ ſit, inter eundum. Pegmata antiqui appellarunt machinas quaſdam è ligno, quibus vſus in Theatris aut Arenis. vox Græcâ origine eſt, ἀπὸ τοῦ πήγνυμι, quod eſt Figo, Gelo, Compingo. Itaque Gloſſæ priſcæ πῆγμα interpretantur* *Confixum.* & doctè Apuleius *confixilem machinã* dixit, adluſione ad vim ipſam verbi. De Pegmatis enim ego interpretor, quæ lib. IIII. ſcribit in apparatu muneris: *Confixilis machinæ ſublicæ. turres tabularum nexibus, inſtar circumferaneæ domus,* **floridæ picturæ: decora futuræ venationis receptacula.* Pegma paullò aliter, pro loculamentis pluteiſque librariis Cicero dixiſſe videtur lib. IIII. ad Att. Epiſtolâ VIII. *Nihil venuſtius quàm illa tua pegmata. poſtquam miſiſti, libros illuſtrarunt valdè.* At noſtrum iſtud, non aliud quàm grandis quædam & ingenioſa contabulatio, quæ ſponte & occultè ſtatim creſceret, ſtatim ſubſidêret. ideoque compacta raris quibuſdam tabulis & ſublicis. Prudentius:

Pegma, vnde dictum.

**Dubites an non Lucilij iocus apud Cicer. II. De Orat. huc ſpectauerit, Quid Decius Nuculæ, An confixum vis facere? inquit. vbi et obſcænitas ſubeſſe videtur.*

** Picta enim Pegmata, infrà ex Claudiano.*

In bibliothecis pegmata.

Tabulis ſupernè ſtrata texunt pulpita
Rimoſa, rari pegmatis compagibus.

Qualia hæc Theatrica. E tabulis raris & interlucentibus, adlaxanda & comprimenda.

Quæ ornatus cauſſâ, tecta ſæpè argento vel auro, ſed tenui. Martialis:

Hac fuerat nuper nebulâ tibi pegma perunctum.

Etſi Caius Princeps, vt Plinij verba ſunt, *in Circum* (ita lego) *pegma duxit, in quo fuêre argenti pondo centum viginti quattuor.* In his Pegmatis varia inuenta & ſtu-

Augustini ad pegmata non dubia allusio.

pendi lusus ingeniorum. de quibus Augustinum loqui sentio libro XXIV. De ciuitat. cap. XXIV. *Ad quàm stupenda opera industria humana peruênit? quæ in Theatris mirabilia spectantibus, audientibus incredibilia, facienda & exhibenda molita est?* Nam ait, in Theatris.

Graphica eorum deformatio in Senecâ.

Seneca pleraq. ea omnia conatus est exprimere, Epistola XCI. *His licet annumeres*, inquit, *machinatores, qui pegmata ex se surgentia excogitant, & tabulata tacitè in sublime crescentia, & alias ex inopinato varietates: aut dehiscentibus, quæ cohærebant; aut quæ distabant, sua sponte cohærentibus: aut iis quæ eminebant, paulatim in se residentibus.*

Crescebant subitò.

Crescebant, ait, in sublime. Ideò Martialis,

Et crescunt media pegmata celsa via.

Desidebant.

Subsidebant eadem: & rectè Claudianus:

Mobile ponderibus descendit pegma reductis.

Ruinâ absorbebantur.

Quin interdum chasmate & ruinâ subitâ dehiscebant: siue tota pegmata, siue homines qui impositi.

Appuleius correctus.

De machinâ ipsâ, Appuleius indicat lib. X. *Iamque tota suaue fragrante cauea, montem illum ligneum terræ vorago decerpit.* siue, vt liber scriptus,* *decepit*: bene & propriè.

*Nisi mauis, recepit.

Homines item, qui impositi. Petronio lucem damus.

De hominibus, Petronius: *Non taces*, inquit, *gladiator obscæne, quem de* RVINA *Arena dimisit? Non taces nocturne percussor, qui ne tum quidem cùm fortiter faceres, cum pura muliere pugnasti?* Significat enim apertè, fugitiuum illum in Arenam damnatũ & cum fœdâ muliere aliquâ (non dissimili schemate, quo asinus Appuleius) cõmissum, ruinâ Pegmatis præter spem euasisse. Et clarè iterum: *Ergo me non* RVINA *terra potuit haurire? non iratum etiam innocentibus mare? Aufugi iudicium, Arenæ imposui, hospitem occidi, vt inter*

audaciæ nomina, mendicus exsul in diuersorio Græcæ vrbis iacerem. Et solent interdum ita componere pegma & hanc ruinam; vt ij qui impositi, præcipites ruerent in caueas ferarum: ibique discerperētur. Strabo eleganter de Siculo quodam latrone qui Ætnæ filius audiebat: τοῦτον, inquit, ἐν τῇ ἀγορᾷ, μονομάχων ἀγῶνος συνεστῶτος, εἴδομεν διασπασθέντα ὑπὸ θηρίων. ἐπὶ πήγματος γάρ τινος ὑψηλοῦ τεθεὶς ὡς ἂν ἐπὶ τῆς αἴτνης, διαλυθέντος αἰφνιδίως καὶ συμπεσόντος, κατηνέχθη καὶ αὐτὸς εἰς γαλεάγρας θηρίων εὐδιαλύτους ἐπίτηδες παρεσκευασμένας ὑπὸ τῷ πήγματι. id est: *Eum nos in foro; per ludos gladiatorios, discerpi à feris vidimus. In sublimi enim tabulato, tanquam in* Ætna, positus, eoque compagibus solutis subitò concidente, ipse quoque cecidit in caueas ferarum quæ facilè exsoluerentur, infra tabulatum de industria dispositas.* Sed & flammarum quidam lusus & imago in hoc Pegmate: sine vllâ eius plerumque noxâ. Claudianus:

Homines in subiectas feras præcipitati.

* *Forma scilicet montis lignei, vt in Apuleio.*

Flammarū lusus in pegmate.

Mobile ponderibus descendat pegma reductis:
Inque chori speciem spargentes ardua flammas
Scæna rotet. varios effingat Mulciber orbes
Per tabulas impune vagus: pictæque citato*
Ludant igne trabes: & non permissa morari
Fida per innocuas errent incendia turres.*

* *Adde Apuleij locum suprà:* Floridæ picturę. *Pingi enim hæc pegmata solent.*

* *Etiam Appuleius suprà nominat*

Vopiscus in Carino: *Pegma præterea, cuius flammis scæna conflagrauit: quam Diocletianus postea magnificētiorem reddidit.* Duces etiam captiuos & opida in Pegmatis solere ostendi, Iosephus adnotat libro V I I. Iudaïci excidij: sed non hæc Theatrica intellegens, verùm Fercula quæ portari solita per triumphum. Verba eius: θαῦμα δὲ ἐν τοῖς μάλιστα παρεῖχεν, ἡ τῶν φερομένων πη-

Captiui duces in pegmatis.

Quæ tamen diuersa paullò ab istis.

γμάτων κατασκευή. καὶ γὰρ διὰ μέγεθος ἦν δεῖσαι τῷ βεβαίῳ τῆς φορᾶς ἄπαν ἀπιστήσαντα. τριώροφα γὰρ αὐτῶν καὶ τετρώροφα πολλὰ πεποίητο. id est: *Maximam autem admirationẽ præbuit apparatus Pegmatum, quæ ferebantur: Nam ob magnitudinem eorum, iure metuere licebat, & diffidere omnino viribus portantium. quippe quædam triplici tabulato adsurgebant, quædam & quadruplici.* Statimque addit: τέτακτο δὲ ἐφ' ἑκάστῳ τῶν πηγμάτων, ὁ τῆς ἁλισκομένης πόλεως στρατηγὸς, ὃν τρόπον ἐλήφθη. i. *Collocatus autem in quoque pegmate erat captæ ciuitatis dux, eo modo quo captus.* Magis propriè ad hæc nostra pertinent Suetonij* loci duo, alter in Caio, cap. XXVI. Claudio alter cap. XXXIIII. quos vide. Ambigo an & Aristoteles ad Alexãdrum, ad has machinas non aspexerit: ὥσπερ δρῶσιν οἱ μηχανότεχνοι, διὰ μιᾶς ὀργάνου χαστηρίας, πολλὰς καὶ ποικίλας ἐνεργείας ἀποτελοῦντες. Certè* Apuleius, dum verba ea vertit: *Machinatores fabricarum, astutiâ vnius conuersionis, multa & varia pariter administrant.* Parapegmata etiam nominata Vitruuio inuenies, pro instrumentis Astrologorum: & in Laërtio scriptum, Democritum scripsisse Astronomica parapegmata. Inter hos sermones, ventum iterum ad Pantheon. ille ad sinistram, ego ad dextram, vale dicto, deflexiмus.

* *De quibus non repeto mihi scripta II. Saturn. cap. XLV.*

* *Qui aureum illum libellum vertit verbatim penè.*

Parapegmata.

FINIS.

INDEX

INDEX CAPITVM.

FINIS.

Privilegii Cæsarei svmma.

Maximiliani II. Romanorum Imperatoris semper Augusti, publico edicto cautum & sancitum est, ne quis cuiuscunq. status, gradus, ordinis, aut coditionis fuerit, quacunque sacri Romani Imperij & ditionis eius fines patent, quæcunque probatorum auctorum opera, quotquot vel hactenus nondum impressa, vel ab alijs quidé impressa, nouis autem deinceps scholijs, annotationibus aut commentarijs aucta & illustrata, Christophorus Plantinus ciuis & typographus Antuerpiensis primus typis procuderit, intra proximum sexennium à prima cuiusque operis aut voluminis editione, vllo pacto eiusdem vel diuersi characteris forma excudat, aut excusa ab alijs, intra eiusdé Maximiliani & Imperij fines vendenda importet, seu quouis modo distrahat manifestè vel occultè, sub pœna decem Marcharum auri puri: quarum dimidia fisco Imperiali fraudis vindici, residua verò pars prænominato Plantino cedat, præter librorum ad imitationem impressorum amissionem: quos idem Plantinus vbicunque locorum nactus fuerit, per se, vel suos, adiumento Magistratus loci, vel citra, propria auctoritate sibi vindicare, inque suam potestatem redigere poterit. In cuius rei fidem ipsi Edicto manu subscripsit, & sigillum apponi iussit Cæsarea Maiestas. Datum in ciuitate Viennæ Austriæ, die vigesima prima mensis Februarij, anno Domini M. D. LXV.

Subsig.

Maximilianus,

Ad mandatum sacræ
Cæs. M. proprium

Haller.

Privilegivm Galliarvm Regis.

Cavtvm Henrici III. *Galliarum Regis Priuilegio, ne quis in omni eius regno libros totos, aut in parte, quoscunque Christophorus Plantinus aut nouos excuderit, aut veteres, sed correctos siue illustratos, aut adnotatos, eosce iterum excudat, excudi faciat, aut excusos vendat. idq; intra sexennium à cuiusque libri editione. Id autem hoc fine, ut ne idem Plantinus, laborum suorum, sumptuumq; meritissimo fructu priuetur, cogaturq; tandem intermittere aut omittere laudabile suum munus, cum detrimento reipub. litterariæ, & doctorum. Qui contrà fecerit, sciat paratam librorum confiscationem, aliasq; pœnas siue mulctas, quæ Regijs Edictis continentur. Cum lege tamen, ne ijdem libri quicquam contineant, quod vel Religioni Catholicæ Apostolicæ Romanæ, vel huius Regni Statui aduersetur. Atque huius Edicti exemplar cùm fronti aut calci cuiusque operis apponetur, nullus typographorum siue bibliopolarum vllam ignorantiæ caussam prætexat. Datum Fontibellaquæ, quinta Augusti* M. D. LXXXII.

Signat.

Per Regem

De Neufuille.

IVSTI LIPSI DE AMPHITHEATRIS QVÆ EXTRA ROMAM, LIBELLVS.

In quo Formæ eorum aliquot & typi.

LVGD. BATAVORVM,
EX OFFICINA PLANTINIANA,
Apud Franciſcum Raphelengium.
cIↃ. IↃ. LXXXIX.

IVSTVS LIPSIVS

ABRAHAMO ORTELIO SVO S. D.

NAE tu beneficâ quâdam naturâ es, mi Orteli: qui rem omnem tuam librariam, tam promptè non offers mihi solùm, sed adfers. Vix iniecerã de libellis aliquot: tu mihi promis largiter ex vbere tua penu, & ambabus, quod Græci dicunt, manibus donas. Amo iure, vt anteà virtutem modestiamque tuam, sic prolixum hunc amorem. nec diffiteor vsui mihi apparatum istum fuisse, ad meam hanc Arenam. Illa præsertim Serlij. quæ etsi ad Architecturam externam inprimis spectant (quam anxiè hîc non quæsiui:) tamen infuére iis, quæ in formâ facieque ipsâ loci, gressus meos vacillantes direxerint aut firmarint. Imagines enim aliquot talium monumentorum cum iudicio & fide repræsentat: quorum adspectus viam nobis in parte sternit, ad intellectum veterum morum. Et quamquam ipsi coràm ea olim vidimus, & per biennium ferè solum pressimus Dominæ vrbis: tamen, vt adolescentia nostra tunc fuit, nec abdita illa & à fronte remota rerũ penetrauimus, nec cum accuratione excerpsimus, quidquid ad meliorem vsum. Scilicet erraui eumdem errorem, quem plerique hodie mihi compares: & pueritiam adolescentiamq. peregrinationibus dedi, quæ iudicium & dilectum profectò quærunt. id est, virum. Quot mihi in animo & oculis ex istis, qui varias terras & maria circulati sunt? adeò cum nullo suo fructu, vt plerique vitia tantùm

imbiberint, & animi corporisque morbos. Partem eorum Scylla quædam libidinum abripuit: partem Charybdis aliarum voluptatum. Nos ipsi quòd salui fretum hoc enauimus, nunquam alteri adscripserim, quàm Bono meo deo. Iam illi qui rem fecisse sibi atque aliis videntur, quid referunt ex hoc mercatu? externos gestus, simulationes, linguas: boni moris ac virtutis, pauci igniculum aliquem aut semen. Atq. vt Appion ille, falsò Polyhistor, cùm Homerum ab inferis magno molimine euocasset, nihil eum interrogauit nisi, Vnde domo? sic plerique istorum adolescentium, in occasione præclara discendi, futilia tantùm consectantur. Itaque vt veram peregrinationem laudo, susceptam maturo iudicio, maturo æuo: (dux enim illa, non nego, ad prudentiam & rerum vsum:) sic iuuenilem & vanam hanc iure abhorreo. quæ mihi similis longæ nauigationi videtur, sine metâ, sine portu. Iactantur in naui, circumaguntur variis ventis: & cùm ad terram & ad seipsos flectunt oculos, vident non multum se, sed diu nauigasse. Sed aberro, & in hoc peregrinationis sermone à re meâ ipse peregrinor. Domum & ad me, imò ad te redeo: cui donum mittimus, Imaginum eiusmodi aliquot Amphitheatralium delineationes. Ac pluria sanè superesse scio in Italiâ, Hispaniâ, Galliâ: sed cùm omnia ferè ad par exemplum, quid opus pluribus exemplis? Illustria aut nouata sumpsi: & dono per se tenui & non dono, bracteam aliquam verborum circumdedi, & velut lucem nostræ interpretationis. Tu, mi Orteli, paruum hoc, sed non fallax animi mei monumentum habe. monumentum, cui, ex vetere formulâ, DOLVS MALVS ABEST. *Vale.*

DE AMPHITHEATRIS QVÆ EXTRA ROMAM LIBELLI,

CAPVT PRIMVM.

Amphitheatra crebra admodum in prouinciis fuisse: eorumque aliquot recensio.

SI ædificij aut publici operis vllum genus crebrum in Italiâ & prouinciis fuit: reperies hoc fuisse, quod ad ludos. Vt enim Romani victis gentibus linguam & mores intulêre: sic vitia. hæc præsertim, quæ blandiebantur, & admissionem sibi postulabant specie quadam amœnæ voluptatis. Itaque Theatra, Circi, Stadia exstructa passim: sed inprimis Amphitheatra, quia omnis plebs dedita maximè in spectaculis illis crudis & cruentis. Historiæ passim docent, & Christiana item Martyrologia; in quibus toties mentio puri illius sacrique sanguinis in ferinâ hac sede effusi. Quod si tamen non ingerant libri: certè oculi. cum etiam nunc ruinæ & reliquiæ vbique occurrât infelicium locorum. Et de aliis prouinciis dubitemus? Ecce Iudæa illa ipsa conscia dei veri, dei magni, in hanc culpam venisse reperietur: quamquam sine suâ pænè culpâ. Herodes enim, magnificus sanè & cetera illustris rex, non vno locô Iudææ Amphitheatra inædificauit: siue ipse pronus in eos ludos, siue studio quodam hac quoque parte placendi Romanis. Ex-

Amphitheatra passim in prouinciis.

Plebs addicta sæuis ludis plerumque.

Martyres obiecti bestiis.

In ipsa Iudæa, Amphitheatra: Herode struente.

struxit in ipsâ vrbe sacrâ, ἐν τῷ πεδίῳ, vt Iosephus ait, Ἀμφιθέατρον μέγιστον. Item Cæsareæ, ait idem scriptor, ἀμφιθέατρον κατεσκεύασε πολὺν ὄχλον ἀνθρώπων δέχεσθαι δυνάμενον. Nec de Græciâ mihi aliquis dubitet, Africâ, Asiâ, Hispaniâ, Galliâ; non certè is, qui res & mores in parte norit sæculi vetusti. Audeo adfirmare, raram aliquam siue coloniam siue municipium fuisse, in queîs non & ludi isti, & ludorum simul sedes. Adeò velut tabes quædā, animos omnium peruaserat ludicrum istud studium, an furor. Itaque vix aliqua prouincia etiā nunc est, in quâ non vestigia Amphitheatrorum; quædam obscura & fugientia longo æuo, quædam clariùs exstantia & viua in parte. Quorum non equidem accuratum Indicem polliceor: (multa me fugiunt, scio:) sed pauca tātùm fidei caussâ subiiciam, visa nobis aut firmiter audita.

In orbe item toto Romano.

Reliquiæ id docent.

Exstat igitur hodieque in Italiâ, ad Lyrim Cāpaniæ fluuium (Garigliano nunc dicunt) iuxta * Minturnas, pars Amphitheatri latericij benè conspicua.

Index Amphitheatrorum aliquot, quæ hodiè.

*Hodiè Traiecto.

Exstat secūdò, Puteolis, pariter Amphitheatrum latericium.

Tertiò, Capuę, sed magnificū & è solido marmore.

Quartò, Albæ in Latio; è quâ materiâ (nō enim vidi aut accepi) mihi incertum.

Quintò, Ocriculi, in Vmbriâ. materiem ignoro.

Sextò Veronæ pulcherrimum: cuius pleniorem descriptionem, vnà cum designatione mox dabo. Hæc, quod sciam, in Italiâ.

At in Græciâ etiam, Athenarum veterum solo conspici aiunt magnificum & marmoreum.

In Istriâ,

In Istriâ, Polæ ad mare Hadriaticum: quod item mox subiiciam.

In Hispaniâ, Hispali extra muros, nisi fallor: pulchrum, sed cuius formam nancisci mihi non fuit.

In Galliâ, Perigeusij in Petrocoriis (vrbem eam, Vesunam Ptolomæi fuisse volunt) pulchrum & satis integrum, extra mœnia. cuius icunculam vidi, sed parum exactam aut certam: ideoque mihi non ponendam. E lapide quadrato est, & Arenæ eius longitudo x x x perticarum, latitudo, x x.

Arelate etiam esse aiunt, sed parum integrum.

Burdegalæ exstat, quod vidêre multi: nec descriptionem tamen sum nactus.

Nemausi est celebre & notum, cuius infrà do formam.

Ad Ligerim mirũ, & quod miror haud satis notum: cuius item do formam.

Hæc præcipua, quæ satis quidẽ certò acceperim, in nostrâ Europâ. nisi quod etiam in Heluetiis exstat, Auentici.

Dignum autem notâ, quòd etiam hodie hæc omnia ferè loca, Arenas appellant: retentâ priscâ scilicet & vulgatâ voce. Amphitheatra, vulgò Arenæ.

CAPVT II.

De Veronensi Amphitheatro: & primò, quando, vel à quo structum.

POST illud Romanũ, inter pulcherrima & integerrima Veronẽse Amphitheatrũ esse fatemur. quod è marmore totum. Quando, & quis struxerit, multi, Veronense, marmoreũ.

multi & diu quærunt. Torellus Sarayna, qui Veronam suam descripsit adfectu magis eximio, quàm successu, suadet nobis valdè vetus esse & structum ante tempora Augusti, aut certè illis ipsis. Sed argumenta huic rei quæ adfert, nō sunt profectò à deâ Pitho. quæ recensebo & refellam breuiter, vt in re ludicrâ, per lusum. Iamprimum hoc sibi sumit, Amphitheatrum antiquius esse quàm Theatrum, quod ibidem cōspicitur iuxta Athesim flumen. At Theatrum hoc exstructum est, inquit, ab Augusto. magis igitur Amphitheatrum. Item: lapides in eo aliquot tauri effigiem habēt insculptam. taurus autem, symbolum Augusti: quoniam & in nummis expressus, & natus ipse ad Capita bubula, vti Suetonius testatur. clarum igitur Augusti hoc esse opus. Sed & lapis alius Veronæ, qui præfert, OCTAVIAE C. F. ET. SORORI. CARISSIMAE. constat verò Octauiam hanc sororem fuisse Augusti. Denique duodetriginta colonias per Italiam Augustus deduxit, easque variis operibus instruxit, narrante Trāquillo: inter eas Veronam fuisse, nihil ambigendum. En argumenta, è plumbo an è vitro? Nec refellam, nisi libeat mihi paullisper ridere mimicum hūc risum. Ait primò, Amphitheatrū antiquius Theatro esse. Non credo. & caussa hæc, quia vbique ferè locorum, ludi scænici priores origine & vsu muneralibus istis: igitur & eorum sedes. Quid opponis? tauros. & illi, inquis, insculpti in hoc opere. Quid tum? nempe vt ornamentum operis, non vt auctoris indiciū. Quòd si omnia ad Augustum trahes, vbi tauri: quis finis?

De æuo eius quæsitum.

Quidam ad Augustum referunt.

Leuibus his argumentis.

Quæ refutamus.

Amphitheatra posterius nata, quàm Theatra.

Taurina capita, parerga operum sunt.

Etiã Nemausense illud gloriabitur structore Augusto. Sed tamen hoc eius Principis symbolum: quoniam nummi Augustæi, cum impresso tauro. Etiam aliorum, ô bone senex; quia taurus siue bos coloniæ deductæ nota, non peculiare aliquod signum. At enim Augustus natus ad capita bubula. O tu quoque inter ea! & ignosce. non enim vltrà comprimo hunc lienem: non, si ego obiiciendus vero tauro. Sed in Octauiâ etiam es suauior. ais illam fuisse sororem Augusti. Quis tibi fecit indicium? ego imò illum lapidem sepulcralem fuisse verius auguror, & municipalis alicuius Octauiæ: non illius Principalis, quæ mortua & sepulta Romæ. Nam de coloniis, & per eas Augusti operibus sparsis: communiter nõ negamus. ad Veronã tuam si adstringis, opus sit alio teste. Sed ecce quoque eum, inquis. Nam Cyriacus Anconitanus in Itinerario suo scribit his verbis: *Denique Veronam feracissimam & antiquam ciuitatem venit, vbi non exigua veterum monimenta comperit, præsertim Labyrinthum quod Arena nunc dicitur. & habetur quòd constructum fuerit anno imperij Octauiani Augusti trigesimonono. Cuius pars exterior terræmotibus corruit.* Tibicen hic aliquis, fateor: sed parũ firmus. Famæ enim innititur: quæ in his talibus, plurimum fallax. Et cur credam Augusti æuo structum in coloniâ hoc egregium opus: cùm ne Romæ quidem tunc fuerit, & in vrbe matre? Nam Amphitheatra mansura & lapidea tardè ibi cœpêre, & sub Augusto. Valdè autem verisimile, exemplum illinc manasse ad vrbes subditas & minores: non autem contrà. Itaque Taurello nostro

Bos in Nũmis Coloniam notat.

Cyriacus cum Torello facit.

Sed ei quoque fides abrogata.

siue Cyriaco, nihil adsentior de tam grandi æuo. Ægrè etiam Carolo Sigonio prælustri viro, qui nimis nouitium facit, & refert ad Maximiani æuum: hoc solo argumento, quòd is in viciniâ pleraq. condiderit ampla & magnifica, Mediolani, Aquileiæ, Brixiæ. Ego, etsi certus sum nihil in hac re esse certi, tamen paullò antiquius quã pro illo Principe suspicer. Primùm, quia iamtum Plinij Secundi æuo, Gladiatorum & Ferarum spectacula Veronæ satis crebra. præit ipse in* Epistolis, in quadam ad Maximum Africanum. Deinde, Othonis & Vitellij principatu, Placentiæ vicinisq. opidis insignia Amphitheatra fuisse scio: quî minus tunc Veronæ? Certè de Placentino, egregium testimonium Corn. Taciti, secundo Historiarum: *In eo certamine* PVLCHERRIMVM AMPHITHEATRI OPVS *situm extra muros conflagrauit. siue ab oppugnatoribus incensum, dum faces iaculantur: siue ab obsessis, dum regerunt. Municipale vulgus pronum ad suspiciones, fraude illata ignis alimenta credidit à quibusdam* VICINIS COLONIIS, *inuidiæ æmulatione, quòd* NVLLA IN ITALIA MOLES TAM CAPAX *esset.* Vbi & laudes eius ampli operis amplas vides: & simul (si attendis) crebra iam & vulgata per Italiam Amphitheatra fuisse. Sed quod combustum Placentinum illud ait: fortasse hæreas. & quid? fuítne igitur ligneum? De toto, non opinor: de parte, suspicor: eâ scilicet, quæ subsellia & gradus internè complexa. At exteriora omnia, firma & è lapide fuisse censeo. ni fuissent: cur vt de magnâ iacturâ aliquâ historicus noster questus? Fuerit igitur ad eam formam, ad quam

Sigonij opinio super hac re, lib. I. Hist. occid.

Denique, mea.

* *lib.* VI.

Placentiæ egregium olim Amphitheatrũ.

Quâ materie fuerit, & quomodo amburi facile.

quam Polanum illud, quo de infrà. Nec plura de ortu Veronensis Amphitheatri dico, aut magis certa. En ipsam formam: nō eam prorsus quidem vti nunc conspicitur, sed adiutam, vt solet, leuiter ab antiquariis & Architectis. Ex iis enim quæ restant, facile conceptu totum opus & designatu.

* Huc pertinet Figura Amphitheatri Veronensis.

CAPVT III.

Descriptio eius distincta magis, & dimensio.

ADDAM nonnulla quæ ad formæ eius intellectum: & quod penicillus non potuit, calamus hic mihi explebit. Paries totus exterior (Alam vulgò vocant) è marmore est, opere quod Rusticū dicitur factus. Diuiditur in Arcuum tres ordines, qui alij super alios scandunt. Quisque ordo, Arcus continet siue fornices septuaginta duo. In supremo ordine, statuæ olim columnis adsitæ vel insitæ potiùs, vti vestigia docent. Supra eum ordinem, paries adsurrexit, in quo fenestræ grandes, quadratæ, LXXII. Earum vsus, me quidem iudice, ad aërem & lucem hauriendam, cùm Amphitheatrum velis tectum. siue etiam ad vētum: quia refrigerio certè opus, in æstu, & concursu tot animarum. nec alius huiusmodi foraminum vsus censendus, in illo etiam Romano. Arcuum dimensio, auctore Sebastiano Serlio eximio architecto, hæc. Primi arcus altitudo pedum XXIII. latitudo, XII.

Marmoreū Veronense Amphitheatrum.

Triplici ordine Arcuū.

Statuæ ad columnas superas.

Vsus fenestrarum quarundam.

Columnarum vtrimque altitudo, pedum XXVII.

Epistylij deinde, Zophori, Coronicis, pedum circiter VIII. & s.

Altitudo secundi arcus, pedum XXIIII. latitudo, XII. Columnarum eius altitudo ped. XXVII. s. Epistylij, Zophori, Coronicis, pedum IX. s.

Tertij arcus altitudo, pedum XVII. s. latitudo IX. s. Columnarum, XX. s. Coronicis, V.

Porticus triplex iuncta.

Earum mensuratio.

Portæ plures in Amphitheatro.

In parte imâ (ad terram enim iterum descẽdo) triplex continuatur Porticuum ordo, quæ ambiunt & sustinent totum opus. Ex iis, Porticus extima, lata pedes XIII. Media, pedes IX. s. Intima, pedes VIII. s. Ex hac, portæ siue aditus decem & octo in Arenam. interque eas duæ grandiores oppositæ, quà longissimum Amphitheatrum est. quarum latitudo, pedum XII. vnciarum VI. At Arenæ ipsius longitudo, perticas continet XXXVIIII. latitudo, XXII. ita vt in perticâ pedes numeres VI. Gradus spectaculorum (*Torello definiente) non plus quadragintaduo: alti singuli pedem & vncias II. lati, pedes II. Excipio quòd in mediâ caueâ, gradus vnus est excelsior: (vnum dico, ex Torelli mente. nam qui Formam hanc nostram concepit, tres adnotauit.) qui altus pedes II. vncias VI. Eum, Præcinctionem siue Diazoma censemus. At Scalares gradus, qui ad Vomitoria: minores scilicet, quàm illi sessiles, nec alti plus quàm vncias VII. lati tamen adæquè ac sessiles. Sedere in his Gradibus potuêre, Torelli calculo, hominum ad *viginti tria millia centum octogintaquattuor*: ita vt singulis pes & medius adsignetur ad sessionem. Harum omnium mensurarum auctores mihi Torellus

Eius dimensio interior.

* *Alij tamen plures volũt.*

Graduum numerus & dimensio.

Præcinctio.

Scalaria.

Quàm capax cauea tota fuerit.

Torellus & Serlius: nec in re quæ manuum & lineæ est, fidem meam ego temerè obstringam. Plura & magis minuta quisquis voles, apud eos vide.

Auctores, quibus hic nitor.

Capvt IIII.

De Amphitheatro, quod Polæ.

Polam vrbem Istriæ maritimam esse scimus, coloniam Romanorum priscā, & quę Iulia Pietas olim dicta. In hâc vestigia & reliquiæ multæ antiquorum operum: duûmque inprimis insignium, Theatri & Amphitheatri. Vtrumque Seb. Serlio accuratè descriptum: cui viro præter proprias laudes, obuenticia illa accedit, quòd doctor & ductor fuit ad Architectonicen, Gulielmo illi Philandro, viro verè perito & apud magnos magno. Sed hoc Amphitheatrum Polanum aliâ quâdam formâ & facie structum, quàm ea quæ alibi videmus: ideoque iure me allicuit ad exprimendum. Non enim è lapide aut vno opere tota moles fuit: sed exterior tantùm pars, quæ lapide quadro adsurgit cum colūnis suis, opere item Rustico facta. At interiora omnia mēbra, subsellia, aditus, gradus, podia è ligno fuisse certum est, & pro tempore construi potuisse, destruique. Itaque hodiè totum illud internum vacuum apparet, nudo tantùm muro: & quod in tabellâ nostrâ expletum hîc vides, à manu est & mente Serlianâ. Situm est in vrbe mediâ, ad montem, totiusque operis dimensiones pete, si voles, ab eo quē dixi, accurato architecto.

Polā ad Mare superum.

Seb. Serlij laus.

Item Philandri.

Noua forma Polani Amphitheatri.

Semilapideum fuit, & semiligneum.

Intus hodiè vacuum: lignis videlicet igne, vel quâ aliâ vi assumptis.

AMPH. POLAN.

CAPVT

CAPVT V.

De Amphitheatro Nemausensi.

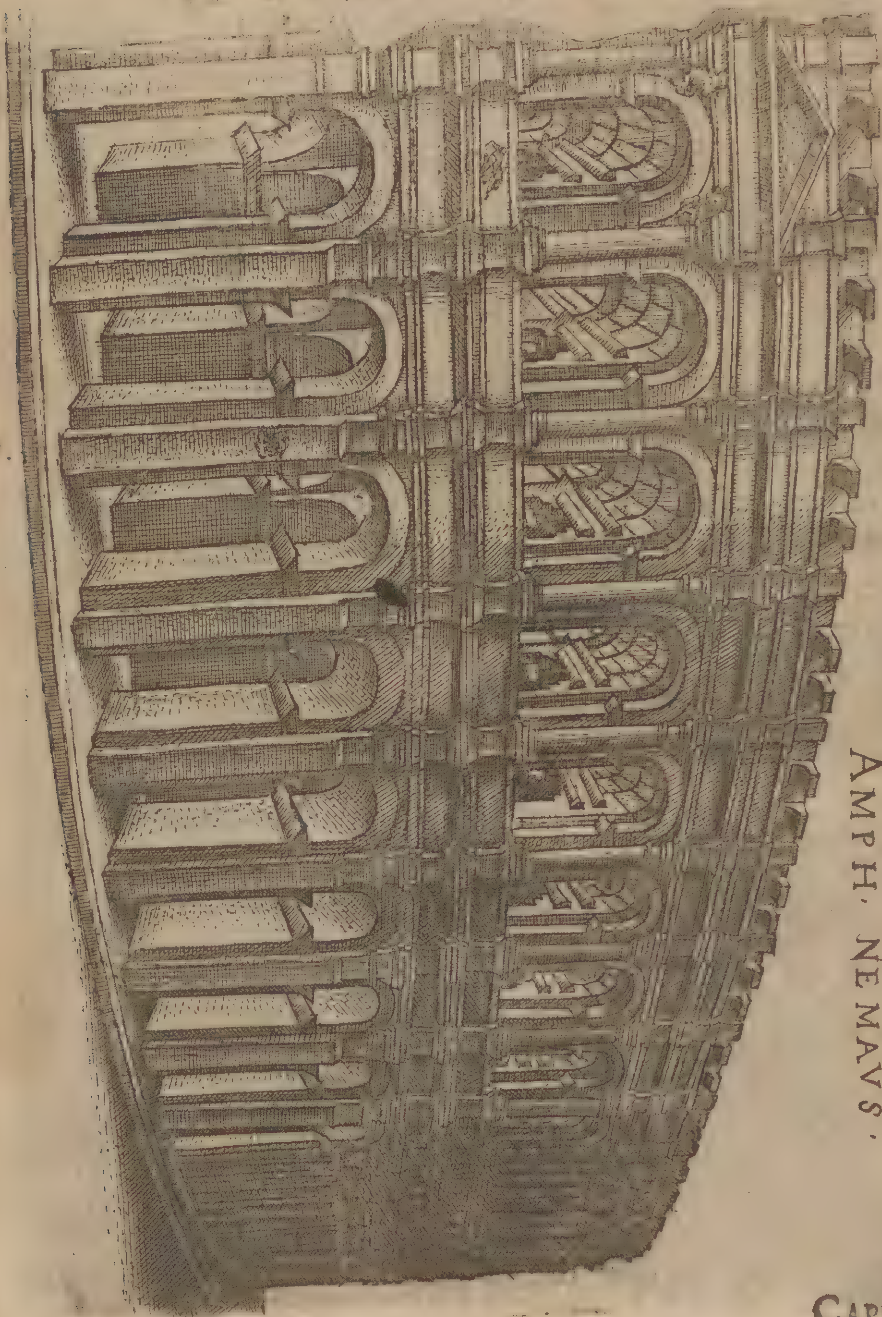
NOTI hoc nominis & celebris, non per Galliam solùm, sed per Europam. Et credunt multi eximium etiam olim opus fuisse: non ego, qui scio maiora multò & operosa magis habuisse* Lugdunum, Viennam, & nobiles illas Galliæ vrbes. Præ quibus, quid Nemausus? Nomen tamen non iniuriâ retinet: quia & pulchrum est quod satis sit, & integrum magnâ parte. Quando vel à quo structum, nescimus: nec nugari mihi aut rixari iterum cum aliis lubet. Formam eius saltem dimidiatam hîc adpono. cetera vide & quære apud Iohannem Poldum Albenatem, in libro quem inscripsit Antiquitates Nemausi.

Nemausense non olim inter maxima.

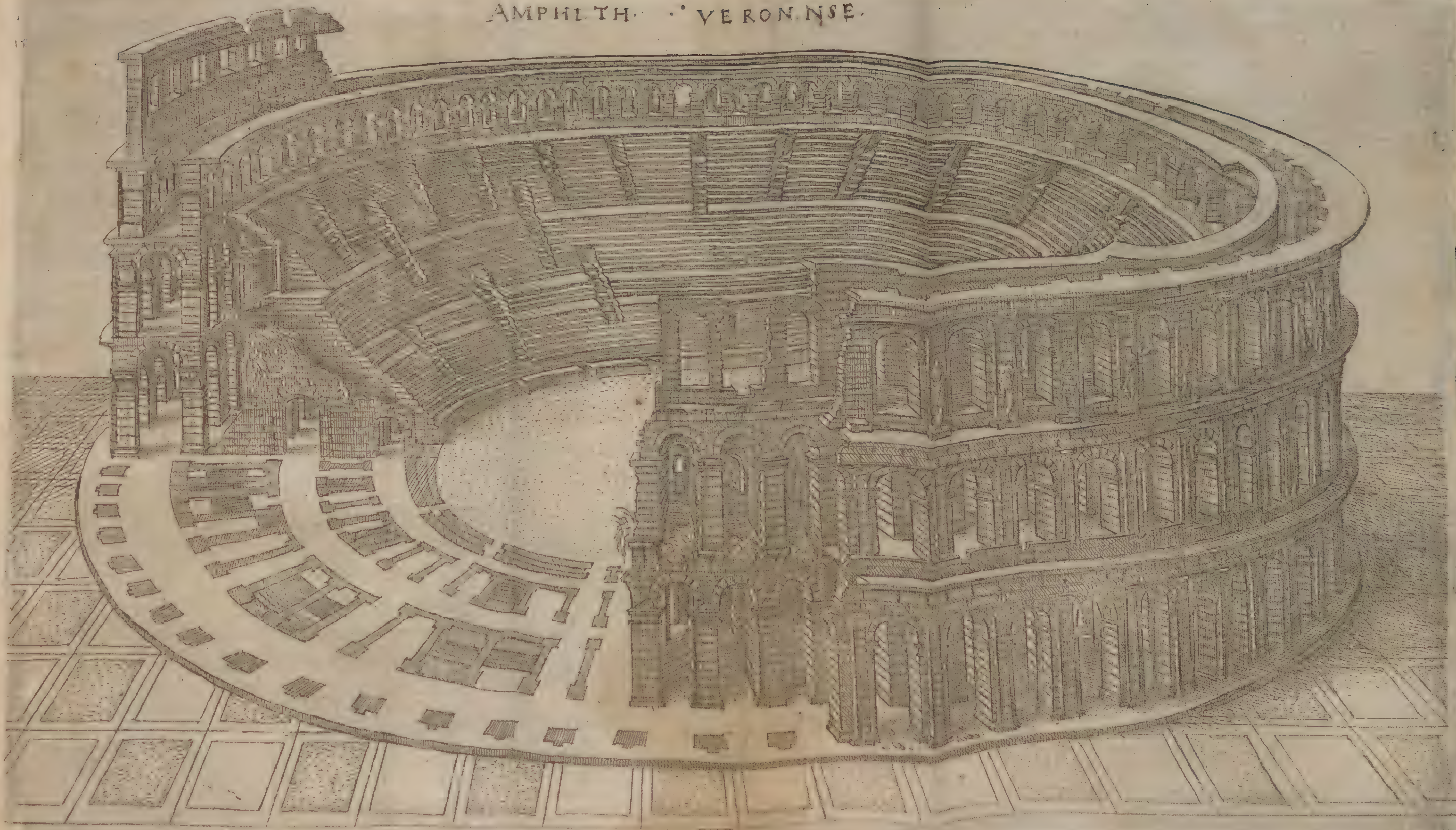
* *Vtrobique hic Amphitheatra nominat Eusebius in Eccl. Hister.*

Ortus eius ignotus.

AMPH.

CAPVT

AMPHI. TH. VERON. NSE.

CAPVT VI.

De Amphitheatro (incolæ siue accolæ potiùs, Arenas etiam hodie vocant) quod ad Ligerim, iuxta Doueonam. in quo describendo fidem meam nihil tamen obligo. vetúsne an nouum, vera commensuratio an falsa, pendeat à meo auctore.

AMPHITHEATRVM mihi superest mirum, nouum: & quod latêre tamdiu in illâ Galliæ luce potuisse vix fides. Nullúmne ex tot curiosis & auidis ingeniis vidisse, notasse, prodidisse? nullum. Itaque fateor. cùm delata primùm ad me res fuit (delata autem ab Cornelio Aquano, viro eiusmodi monumentorum veterum diligente:) hæsi, medius inter credendi temeritatem & pudorem reiiciendi. Valdè enim ille adseuerabat. & simul Forma, quam offerebat, videbatur non esse nouitiæ aut calidæ inuentionis. Tamen etiam hærebam. donec perueni ecce ad caput ipsum famæ & huius & formæ, qui non auribus suis, sed oculis sensibusque id credi volebat. Cur repugnarem? vidisse seriò adfirmabat, calcasse, deformasse. Is fuit Læuinus Kersmakerus, vir grauitate & doctrinâ apud nos notus: qui in finitimis huic Amphitheatro locis, aliquot annos egit. Non semel ipse lustrârat, non semel cum eo alij: quos etiam nunc viuos nec procul positos, testes aduocabat obseruationis suæ & dimensionis. Itaque ausus sum hac fiduciâ Formam totius operis dare & descriptionem: quæ à mente quidem & linguâ

Diu irrepertum Amphitheatrum, & tamen repertum.

Quis mihi auctor huius descriptionis totius.

aliena erit, à ſtilo tamen & ordine noſtro. in quo ſiquid peccabo, deſignando aut dimetiendo: quæ mea culpa eſſe poteſt, præter credulitatem? quam non nimis herclè deprecor; quoniam reuerâ, vt Comicus ille ait,

Hic morbus eſſe proprius bonis amat.

* Αυτη γε χρηςῶν ἐςιν ἀνδρῶν ἡ νόσος.

Eſt igitur hoc Amphitheatrum, quod dico, manu quidem & arte humanâ factum; ſed ita, vt videri poſſit à naturâ. totum enim exciſum & cauatum eſt in monte, ſine externâ vllâ materiatione calcis, lapidis, ligni. Mons in quo & è quo id eſt, abeſt plus minus diei mediæ itinere à Ligeri fluuio, parte eâ quâ ab Andegauis in Pictones itur: vbi pons priſcus, quē *Cæſaris aliqui appellant. Pagus haud procul inde, qui dicitur* Douæus. Mons eſt lapideus totus, cuius generis ibi plures: ſed lapide tamen non planè duro, quique cæſuram & ferrum facilè admittat. Color ei, qualis Tyburtino: è quo Titi Romæ Amphitheatrū eſt. Magnitudo montis, paullò minus milliare Gallicum in latitudine; in longitudine, duo circiter continet. ſed ea tamen facies, vt in edito ſatis planus & iacens ſit, & ab lateribus vtrimque clementer adſurgat. Cortex, vt ſic dicam, & tegumentum vniuerſi montis, è terrâ eſt: viſcera tantùm è lapide. Ideoque non gramine ſolùm, ſed ſegete ſæpè veſtitur. In ſummo, ſed paullò tamen ad latus, hoc Amphitheatrum repperis; haud facillimè, quia etiam præſcios, niſi intendant animum, fallat. Cùm enim ſupernè deſpicis; aliquem cauū aut puteū cenſebis, ex iſtis qui ob

Semi-natiuum Amphitheatrum.

Vbi id ſitū.

**Vulgò* pont du Sey.

* *Gallis* Dowé.

Montis deſcriptio.

Quâ parte eius, hoc opus.

lapidum

lapidum excidia vulgati ibi & crebri. Atqui aliud profectò opus est: & à Dædalo quopiam acutè inuentum, adfabrè factum. Gradus subselliorum à summo margine statim incipiunt; minuúnturque, vt solet, paullatim euntes in decliue. A summo, dico, incipiunt: vt nunc quidem aspectus est. olim vix ambigo, quin cancelli aut* murus aliquis circumpositus fuerit, siue ad ornandum siue magis ad seruandum. Aliquid enim certè sepimenti fuisse debet, ad pecudes arcendas & petulcos. At nũc tamen descendens, pedem statim ponis in ipsis gradibus: quorum, primo initu, confusus satis adspectus. Terrâ enim & puluere cottidie complentur: quæ ventus inuehit aut imber. Itaque gramen etiam ibi passim: & formosa olim nec ad hunc vsum loca, perambulant informes oues. Qui hæc nobis narrauit, addebat, cultris & ferramentis ea omnia à se & comitibus perpurgata, vt formam intuerentur exactè. Gradus aiebat esse numero LIV. quorum supremus, latus capaxque in orbem ped. DCCXLII. Linea dimetiens in summo, longa pedes CCXXXVI. At ab imo gradu, statim sequitur murus, qui Podium attollit & Arenam claudit: estque altus pedes IX. Inde area: & in eâ mediâ (præter morem quidem omnium eiusmodi theatrorum, quod sciam) tumulus quidam rotũdus, eleuatus, ex eodem lapide: altus pedes VII. aut paullò amplius: longus in diametro, pedes XXX. Is planus in superficie & æquus; excipio quod ad oras à medio paullùm vergit & declinat. In eo ipso tumulo, æquis interual-

Gradus in margine, & à margine summo.

* *Isque cum suis portis & ianuis. Non enim hic Vomitoria vlla aut Aditus aly in gradibus.*

Gradus gramine obsiti & terrâ.

Eorum numerus.

Amplitudo loci in summo.

Podij murus.

Arena, & in eâ tumulus.

Foramina in tumulo.

interuallis, sex foramina quædam rotunda item, lata pedes v. quibus imposita vel adiuncta putealia (omnia, semel dictum volo, ex vno eodemque lapide) paullò grandiora quàm ipsa foramina, vti necessum, contra illapsum. His putealibus inserti annuli crassi ferrei fuêre, (vestigia & ærugo clarè docent:) vt baculo iis inserto, admoueri possent vel amoueri. Nam aliàs, pondus iis satis grande, quodque duo homines ægrè commouerint. Hęc foramina velut ostiola sunt, quæ per scalas quasdam cochlides siue incuruas, ad Viam infrà ducunt de quâ mox dicã. Scalæ igitur totidem, quot foramina: quę singulæ gradibus nõ magnis XIII. constabant. In orbẽ tumuli, in ipso muro, foramina quadra exsecta, quæ Scalis illis lumen infundebant ad ascensum aut descensum. Foramina hæc singula, ita collocata, vt vnũ seruire Scalis duabus possit; velut ex icone vides. At in meditullio ipso huius tumuli, cauus est rotundus siue puteus: quem ambigebat meus doctor antiquúmne diceret, an ab histrionibus illis factum, de quibus mox referam. Certè ij vsi sunt ad malum defigendum: à quo funes dependêrent, & per eos fluitantia vela. Formæ nostræ sculptor haud satis aptè id expressit: captu alioqui pronum.

Putealia, ad ea tegenda. *Scalæ, ad ostiola.* *Foramina alia ad lucem.* *Cauus in medio tumuli.* *Cui vsui.*

Circa hunc tumulum, vt dixi, depressior multò Area ambit: quæ lata vndique vsque ad murum podij, pedes XV. Ita diametrum totius Arenæ esse oportet, pedum LX.

Arenæ reliquæ forma.

Hæc Amphitheatri ipsius imago. at iuxta ipsum, in eius

in eius latere bina grandia & rotunda, siue Cubicula siue potiùs Cameræ occurrũt: in eodem illo lapideo monte seorsim excisa. Forma eorum velut pillei nautici, siue prisci Romani. Lata sunt in imo, pedes circiter LXXX. sed in altum paulatim arctantur. In fastigio vtriusq. Foramen patet rotundum, grande pedes IX: quod ad lumen infundendum seruit: prorsus eo modo quo Romæ, in Agrippæ vidimus templo. Cubicula hæc, cetera paria sunt: hoc differũt, quòd vnum, aditus peregrè habet, alterum, non habet. Ita enim sita sunt, vt alterum Internum videatur, alterum Externum. Per hoc, in illud ingressus patet, per breuem & fornicatam viam: aliàs vndique clausum. At Externum aditus siue vias habet tres. Prima ducit subterraneo meatu ad Tumulum qui in Arenâ, & per Scalas illas ad ostiola tendit, itâ vt infra gradus omnes subselliorum totumque Amphitheatrum abeat, vti cogitanti clarum. Longitudo primæ huius viæ pedes CXXV. latitudo, ped. VII. altitudo, ped. VIII. Altera paullò breuior, pariter meatu infero tẽdit infra omnes gradus, & in* muro podij emergit: ita, inquam, vt in Arenam ipsam rectà ducat. Hæc priore minus lata, minus ampla. Tertia via, opposita istis, foras spectabat & vallem montis. Per eam ingressus in hoc Cubiculum: per eam item, vt apparet, omnis pluuia & conflũges aquarum deriuatæ è toto Theatro Cubiculisque. Forma harum viarum similis. factæ omnes in lapideo monte, & cauatæ in* arcum.

Cubicula adiuncta Amphitheatro.

Situs & descriptio eorum.

Viæ in altero tres.

* *Nec alia in muro illo portula: contrà, quàm in Romano aliisq.*

* *Sic tamen vt in acutũ panè desinerent, cameratione haud planè rotunda.*

Opus eiusque membra (vt quidem conceptus & expressio mea ferunt) sic habent: vsum, si placet, breuiter & leuiter delibemus. qui mihi etiam haud satis certus. Nam forma ipsa Amphitheatri videtur. clausum enim in orbem vndique. & vix tamen est vt Amphitheatralis vsus. Primùm tumulus ille qui in medio surrectior, quid ad pugnam aut cursum? Æquitatem enim ea res & planiciem postulat, non tumorem aut colles. Deinde area ipsa circumiecta, nónne exigua & angusta ad Venationes? certè apparet. Quomodo enim satis liber in illo quindenûm pedum spatio, cursus ferarum hominúmque, ac recursus? An de Theatrali & scænico igitur vsu verius est? Non abhorret ille tumulus: qui instar Scænæ rettulisse videtur, in quâ spectari posset & audiri personæ. Foramina etiam illa sena, non incommodum vsum habuisse videntur, ad actores pro tempore submittendos aut recipiendos. Choragium enim omne instrui in cubiculis illis adiunctis occultè potuit: exque iis ornati & parati histriones, viâ subterraneâ, venire in hanc Scænam. Sed circumiectæ areæ tum quid fiet? cui rei seruiet? Denique rotunditas illa loci & graduum orbis, quomodo idonea Theatro? Vultus enim certè loquentium agentiúmque, obuerti in vnam partem tantùm possunt: nec audiri aut cerni cômodè ab iis, qui à tergo. Ideo Theatra hemicycli semper imagine facta, bono iure. Nisi si fortasse velo aut discrimine aliquo pars tumuli diuisa, & spectatores coacti in graduum* vnâ parte. Sanè fateor lippire hîc

De vsu huius loci.

Quē nescias Amphitheatralem, an Theatralem facias. Sunt enim quæ repugnent Amphitheatro.

Et Theatro potius adiudicent.

Cui tamen alia iterùm obstant.

**Ita inquã, vt dimidiata tantùm loci pars insessa.*

pire hîc mihi oculos, nec capere vsionem omnem huius loci satis certò. De gladiatoribus tantum nihil impedire videtur, quin adfirmem. quibus locus in areâ illâ satis laxus, quoniam in gradu ferè inter pugnandum manebant & in statu. Sed quid singillatim circumeo? credo reuerâ varium & miscellum huius loci vsum fuisse: ideoque formam eius mixtam, nec aptam ad ludicrum vnum. Potuit Venatio in eo dari, sed ferarum paucarum: potuêre gladiatores: potuêre histriones aut mimi: potuêre velut in Stadio luctatores & pugiles. quod ipsum genus ludi, valdè crebrum & gratiosum in prouinciis fuisse, indicat & indignatur Tertullianus.

Gladiatores potuisse commodè hic dari.

Mixtũ fuisse huius loci vsum.

Cubicula quæ ad latus, mihi noua & ignoti finis. potuêre tamen instar Spoliarij esse, siue etiam Odæi. quod vtrumque genus adiungi Amphitheatris vel Theatris suis solere, scimus. Receptacula etiam non incommodè fuerint, ad omnem scænicum aut arenarium apparatum.

Cui vsui Cubicula.

Pagum autem hunc, qui Amphitheatro haud longinquus, olim aliquid amplius fuisse: satis conuincamus vel hoc non pagani operis argumento. Viæ etiam antiquæ & publicæ reliquiis, quæ ex hoc pago pertinuit ad pontem Cæsarianum. cuius viæ pars conspicitur: pars maxima corrupta est, & lapides in ædificia variè absumpti aut auecti. Sed & incolæ ipsi antiquitatẽ aliquam iactant, & Druides sedem habuisse apud se volunt. Ceterùm bella vetera fortasse, & (quod magis constat) Anglicana, incendiis quid-

De pago ipso, qui antiquis.

*Rectè enim ex Doueona, Doüe, curtatâ voce, vt solet.

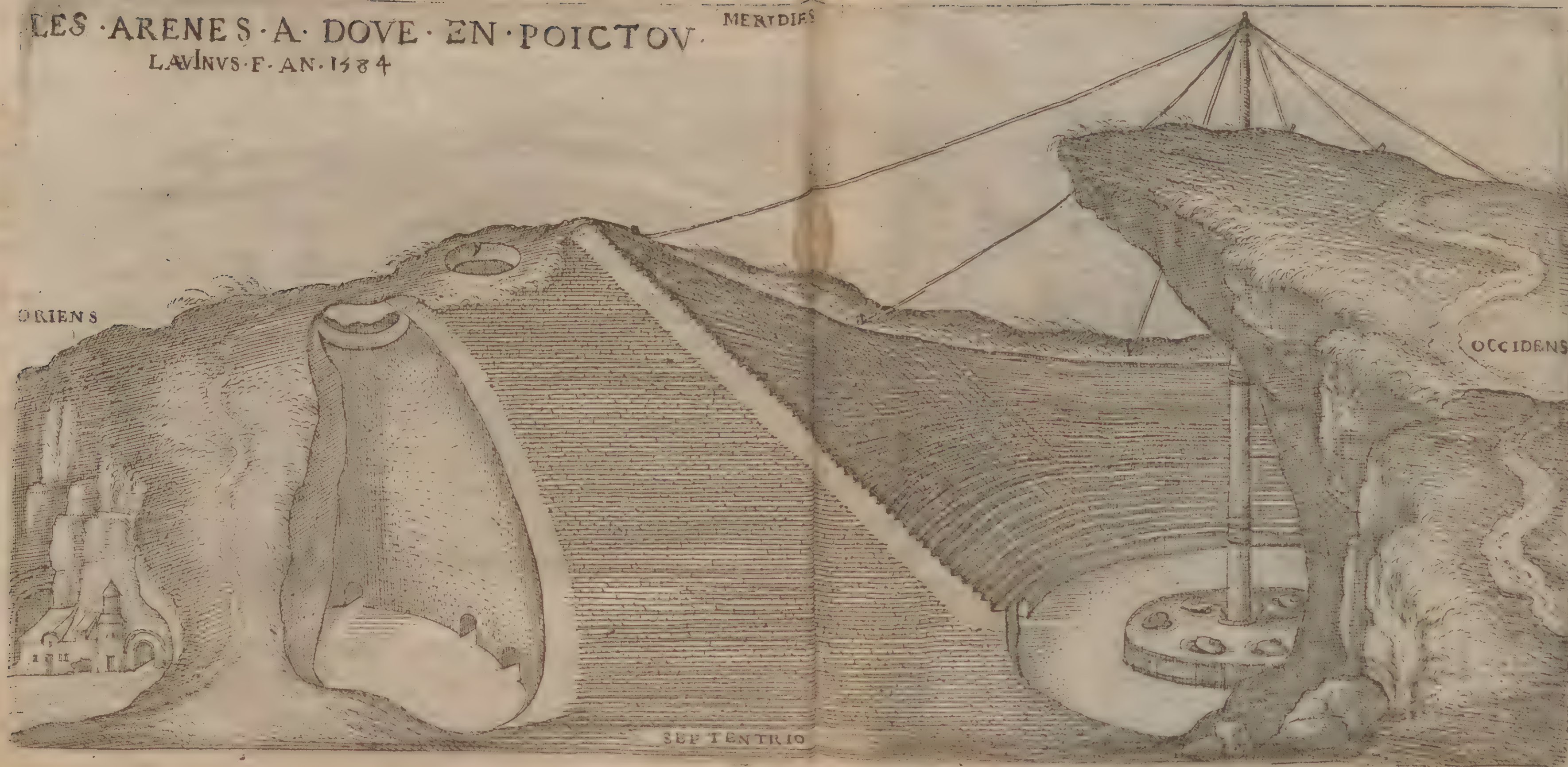
Histriones non ita nuper hunc locum celebrarunt.

Edictum regis, pro Theatro.

diis quidquid & quo nomine id fuit delerunt.* Doueonam Ptolomæi fuisse, non vanè ego suspicer, ex nominis quod pagus nunc præfert claro argumento. & collocatio ipsa Ptolomæi non dissidet.

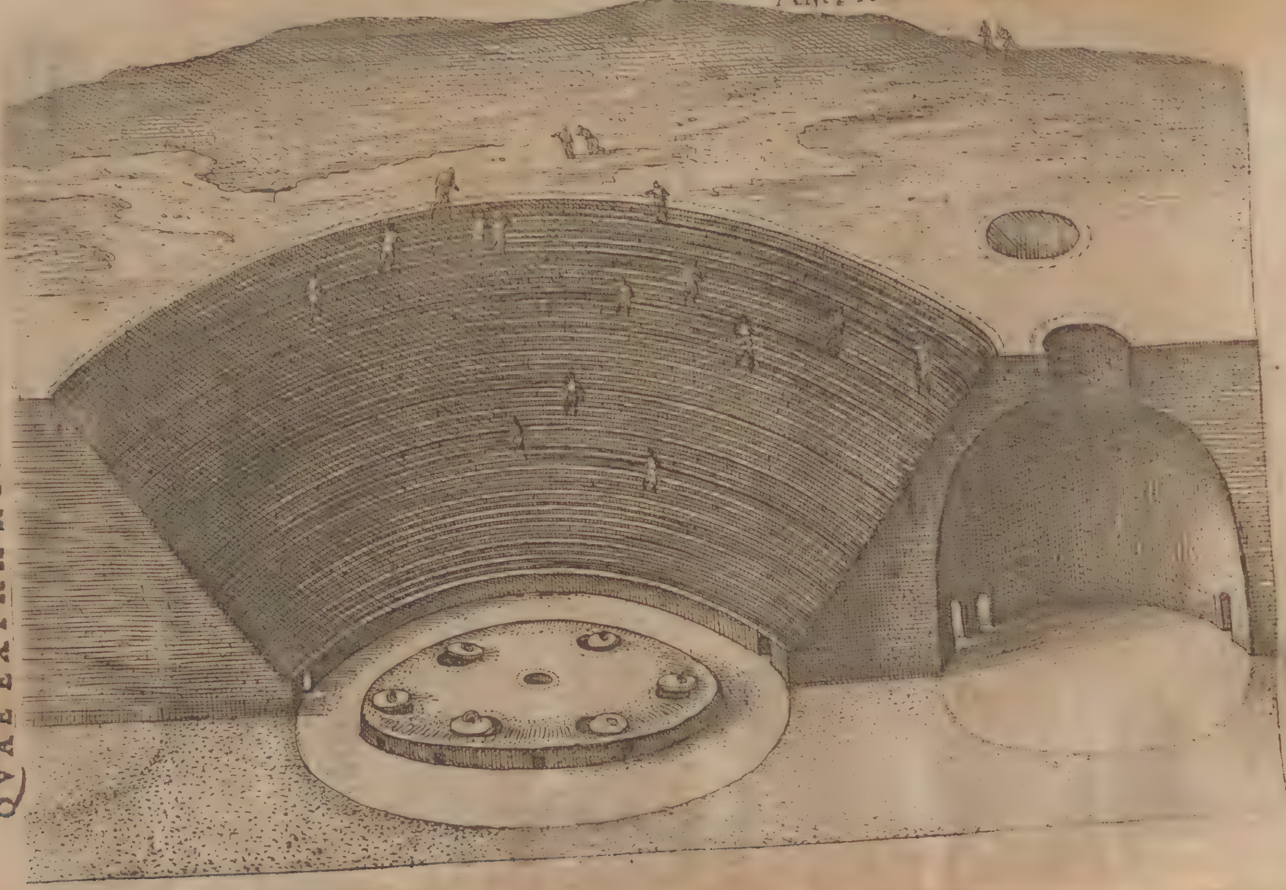
Narrant regem vel heroëm potiùs, verè magnum Franciscum, anno ∞. Iↄ. xxxix. circumforaneis quibusdam histrionibus, qui Apostolorum acta repræsentabant, permisisse hunc Amphitheatri locum ad spectacula ea edenda. Illos, purgasse, ornasse, & magnum populum contraxisse. ex quo cōuentu, qui dies triginta perseuerauit, multum atque vberem quæstum ad paganos rediisse. Eâ re motos, impetrasse à rege, Ne quis in posterum illic lapidem excîdisse vellet, propiùs ab eo Amphitheatro perticas xxx. Crebris enim effossionibus, ab sq. eo interdicto fuisset, interitus iam imminebat huic loco. Tantum sciui, tantum audiui. si quid aliter est: mendacium ego fortasse dixi, at non sum mentitus.

LES

LES · ARENES · A · DOVE · EN · POICTOV ·
LAVINVS · F · AN · 1584
MERIDIES
ORIENS
OCCIDENS
SEPTENTRIO

AMPHIT. DOVEON
AD
O

AD LECTOREM.

MONITVM te volo, Lector, incidisse me cùm hæc scripsissem, in Eliæ Vineti eruditissimi viri libellum, qui Burdigalensium Antiquitates continebat, vulgatâ Gallorum linguâ. In eo de Amphitheatro eius vrbis, hæc ferè. Situm esse ab vrbe veteri CCCC. circiter passibus. Longitudinem arenæ eius esse pedum CCCLXX. latitudinem, CCXXX. Vulgò palatium Gallieni appellari, fortasse eò quòd is Princeps exstruxerit. vocari etiam Arenam: idq; nomen exstare in monumentis Ecclesiæ S. Seuerini. Formam eius etiam vidi & accepi ab amico: sed in quâ pretium nullum expressionis.

PRIVILEGII CÆSAREI SVMMA.

MAXIMILIANI II. Romanorum Imperatoris semper Augusti, publico edicto cautum & sancitum est. ne quis cuiuscunq. status, gradus, ordinis, aut cõditionis fuerit, quacunque sacri Romani Imperij & ditionis eius fines patent, quæcunque probatorum auctorum opera, quotquot vel hactenus nondum impressa, vel ab alijs quidẽ impressa, nouis autem deinceps scholijs, annotationibus aut commentarijs aucta & illustrata, Christophorus Plantinus ciuis & typographus Antuerpiensis primus typis procuderit, intra proximum sexennium à prima cuiusque operis aut voluminis editione, vllo pacto eiusdem vel diuersi characteris forma excudat, aut excusa ab alijs, intra eiusdẽ Maximiliani & Imperij fines vendenda importet, seu quouis modo distrahat manifestè vel occultè, sub pœna decem Marcharum auri puri: quarum dimidia fisco Imperiali fraudis vindici, residua verò pars prænominato Plantino cedat, præter librorum ad imitationem impressorum amissionem: quos idem Plantinus vbicunque locorum nactus fuerit, per se, vel suos, adiumento Magistratus loci, vel citra, propria auctoritate sibi vindicare, inque suam potestatem redigere poterit. In cuius rei fidem ipsi Edicto manu subscripsit, & sigillum apponi iussit Cæsarea Maiestas. Datum in ciuitate Viennæ Austriæ, die vigesima prima mensis Februarij, anno Domini M. D. LXV.

Subsig.

Maximilianus,

Ad mandatum sacræ Cæs. M. proprium

Haller.

PRIVILEGIVM GALLIARVM REGIS.

CAVTVM HENRICI III. *Galliarum Regis Priuilegio, ne quis in omni eius regno libros totos, aut in parte, quoscunque Christophorus Plantinus aut nouos excuderit, aut veteres, sed correctos siue illustratos, aut adnotatos, eosce iterum excudat, excudi faciat, aut excusos vendat. idq́; intra sexennium à cuiusque libri editione. Id autem hoc fine, vt ne idem Plantinus, laborum suorum, sumptuumq́; meritissimo fructu priuetur, cogaturq́; tandem intermittere aut omittere laudabile suum munus, cum detrimento reipub. litterariæ, & doctorum. Qui contrà fecerit, sciat paratam librorum confiscationem, aliasq́; pœnas siue mulctas, quæ Regijs Edictis continentur. Cum lege tamen, ne ijdem libri quicquam contineant, quod vel Religioni Catholicæ Apostolicæ Romanæ, vel huius Regni Statui aduersetur. Atque huius Edicti exemplar cùm fronti aut calci cuiusque operis apponetur, nullus typographorum siue bibliopolarum vllam ignorantiæ caussam prætexat. Datum Fontibellaquæ, quinta Augusti* M. D. LXXXII.

Signat.

Per Regem

De Neufuille.

LIPSIUS

DE AMPHITHEATRO